

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ПУЛАТ НОСИРОВ

ЎЗБЕК НУТҚ МАДАНИЯТИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти. (Ўқув қўлланма). Т.: «ЎАЖБНТ» Маркази, 2004, 197-б.

Мазкур қўлланма техника олий ўқув юртларининг «Касбий таълим» кафедралари, шунингдек, университет ва педагогика олий касб таълими факультетлари талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда талабалар «Ўзбек нутқ маданияти» фанидан касб таълимига оид билимларни эгаллашлари лозим бўлган малака ва кўникмалар минимуми белгилаб берилган. Ўқув қўлланма таълим соҳасидаги ислохотлар, касб таълими ва уни амалга ошираётган педагогик кадрларга замонавий талабларни ҳисобга олиб яратилган.

Тақризчилар: проф. **Ж.Ҳасанбоев**, проф. **Х.Тглашев**.

МУҚАДДИМА

*Бир дўстки, ҳеч кимга бермаган азоб,
Узоқ синаб кўрдим, билсанг у китоб.
Сирни яширмайди ўқувчисидан,
Хабар берар сенга ёзувчисидан.
Хилватда сен билан бўлиб улфат,
Жимгина қуради ёқимли суҳбат.
Ҳеч кимдан қолишмас билимли аҳбоб,
Ундан сўрамасанг бермайди жавоб.*

Кимки китобга кўп боқса, китоб унинг зеҳнини очади, завқини оширади, сўзга чечан қилади. Китоб ёлғизликдаги энг мунис ҳамдамдир. Китоб ўтмишдан ҳам, келажакдан ҳам хабар берувчидир. Китоб инсондан ҳеч нарса тиламайди, аммо уни камолга етказади. Китоб одоб-ахлоқнинг кони, билимнинг эса булоғидир.

Эй, азиз китобхон! Киши учун китобдан азизроқ ва ёқимлироқ суҳбатдош йўқдир. Китоб фасоҳат, бадоғатда тенги йўқ, мунофиқликдан холи ҳамроҳдир. Ёлғизликда ва ғамгин кунларда мунис улфатдир. Унда на нифоқ ва на гина бор. У шундай ҳамдамки, сўзларида ёлғон ва хато бўлмайди, суҳбатидан эса кишига малоллик етмайди. У ўз дўстининг дилини оғритмайди, юрагини эса сиқмайди. У шундай рафиқдирки, киши орқасидан ғийбат қилиб юрмайди. Унинг суҳбатидан сенга шундай файзли фойдалар стадики, бундай фойдани одамлардан топа олмайсан. Аксинча, баъзи одамлар суҳбатидан кишига зарар етади.

Китобдек дўст ичида барча илму ҳилм мужассамдирки, у кишиларни ўтмишдан ва келажакдан огоҳ қилиб туради. Шунинг учун ҳам: «Китоб ақл қалъасидир!», — деганлар.

Илм бобида ниманики эшитсанг, ёзиб қўй. Қоғоз бўлмаса. деворга бўлса ҳам ёз! Чунки ёдланган нарса унутилади, ёзилган нарса эса абадий қолади.

Чиройли хат камбағал кишилар учун мол, бадавлат кишилар учун ҳусну жамол, олим кишилар учун камол ҳисобланади. Қуролларнинг фойдалироғи қалам ҳисобланади.

Замонамизнинг забардаст халқ шоири Эркин Воҳидов бу қурол ҳақида шундай деган:

*Сен даставвал ойболта бўлдинг,
Сўнг замбарак бўлиб қуюлдинг.
Қилич ҳам сен, милтиқ ва наган,
Ҳатто бомба бўлиб портлаган.
Лекин олди жаҳонни фақат,
Перо бўлиб қуюлгач пўлат!*

Мен актёрман! Актёрнинг сўзи — унинг юзи-кўзи ва ўзи! Балиқ сув билан — артист сўз билан тирик. Сўзи ўчган куни — актёрнинг ҳам номи ўчган бўлади. Сўзинг қадрлими, замондош?! Ҳаётда ўрнинг борми? Элнинг юзига тик боқа оласанми? Бу йўлда камикўстинг бўлса, (кимда йўқ у?)ўксинма, азизим. Сени ишонтириб айтаманки, мамлакатда бизнинг муқаддас имонимиз —сўзнинг қадри учун шерлар наъра тортиб, мардлар майдонга тушмоқдалар!... Халқ шоири Абдулла Ориф: «Қачон халқ бўласан, оломон!» — деб наъра тортса, «Мен миллатпарастман», — деб айюҳаннос солмоқда шоира Зулфия Мўмин қизи.

Уларга мен ишонаман, бу сафда мен биргаман! Ҳақиқат учун курашмоқни — гашт, ҳалол сўзни — имон билганлар орасидаман. Бошингни мағрур тут — номинг талаба. Сенинг бағрингга ҳам қуёш нури тегмоқда. Келажаги буюк Ватан фарзандисан. Жаҳон илм-гоҳларининг дарвозаси очилди. «Талаб ул илм, фаризатун алоқулли муслиму-муслиматан!»

*Илм олмоқ фарз эрур бирдек,
Муслмоннинг эрлари-ю, аёллариға.*

• Ҳадис.

КИРИШ

Нутқ маданияти инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, жамият маданий тараққиёти ва миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Ўзбекистонда маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг устувор йўналиши деб эълон қилинган бугунги кунда нутқ маданияти масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этади.

Барча соҳалар каби ўзбек тилимиз ва у билан боғлиқ муаммолар ҳам аста-секин ўз ечимини топмоқда. Хусусан, нутқ маданиятига доир масалаларни ҳал қилишда тилшунос олимларимизнинг меҳнатлари, изланишлари таҳсинга лойиқдир. Таниқли тилшунос олим Низомиддин Маҳмудовнинг «Тил», «Маърифат манзиллари» номи, Нусратилла Жумаҳўжанин «Истиқлол ва она тилимиз» каби рисоалари ана шу соҳадаги изланишларнинг ёрқин мисолидир.

Ўзбек халқи узоқ ўтмишдан таълим-тарбия хусусида бой меросга эга бўлиб, авлодларда инсонпарварлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, меҳроқибат, биродарлик, каттага иззат, кичикка ҳурмат каби умуминсоний фазилатларни тарбиялаб келган. Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбияга доир асарлари ҳам ана шу бой мероснинг туб негизини ташкил этади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асари XII асрдаги ажойиб ёдгорлик бўлган. Кайковуснинг «Қобуснома» асари ҳам бу фикримизга яққол мисол бўла олади.

Беҳисоб шукроналар бўлсинки, миллий истиқлол туфайли ўзбек халқининг ҳам кўкрагига шабада теғди, тарихимизга, маданиятимизга янгича кўз билан қарай

бошладик. Шунингдек, ўз ечимини кутаётган муам-
моларни ижобий ҳал қилишга бел боғладик.

Республикаимизнинг «Давлат тили ҳақида»ги,
«Таълим тўғрисида»ги Қонунлари, кадрлар тайёрлаш
миллий дастури ва бошқа ҳужжатларда маънавий-
маърифий тарбия, тил масалаларига алоҳида эъти-
бор берилган. Ҳар қандай кадр, энг аввало, ўз она
тилининг чинакам соҳиби бўлмоғи лозим.

Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республи-
каси Олий Мажлисининг 1997 йил 29 августдаги IX
сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўз фикрини равон, гўзал
ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни,
авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугун ту-
шуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин», — деб таъкидлайди.
(И.А.Каримов. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққи-
ёти пойдевори». Т., 1997, 9-бет).

Бугунги кунда нутқ маданияти курси барча ўқув
масканларида ва олий ўқув юртларида, шунингдек,
бизнинг кимё-технология институтида ҳам ўргатили-
ши қувонарлидир. Нутқ маданияти ҳозирги давр тил-
шунослик фанининг долзарб муаммоларидан бири-
дир. Бу муаммони ҳал этиш умуммаданиятимиз та-
раққиёти, шунингдек, олий ва ўрта махсус ўқув юрт-
ларида, ўрта мактаблар ва умуман дарс ўтиш жараё-
нини яхшилаш билан ҳам боғлиқ. Чунки нотиклик
санъати сирларини ўрганиш ва ўз фикрини баён қила-
ётган ҳар бир тил воситасини керакли ва лозим бўлган
ўринда қўллаш мантиқан барча соҳада хизмат қилув-
чи ҳар бир мутахассис учун, умуман, ҳар қандай ма-
даниятли киши учун ҳаётини зарурият, деб ҳисобла-
ниши керак. Ўзбек адабий тили ва унинг меъёрлари-
ни илмий ўрганиш ҳам ўзбек нутқ маданияти соҳаси
учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилимизнинг ривож-
ланиш қонуниятларини, адабий тил меъёрларининг
умумий ҳолатини, ундаги турғун ва нотур-ғун
ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб, адабий

тилнинг нутқ маданияти ҳақида гапириш мутлақо мумкин эмас.

Тил ҳам, феъл-атвор ҳам одамга қон билан кириб, унинг бутун жисму жонига таралиб кетувчи анъаналар экан, буларга эътибор бермаслик ҳаминша катта-катта фожиаларни келтириб чиқаради.

«Нутқ маданияти асослари» фанининг асосий таянчи ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматикасидир. Нутқ маданияти тилшуносликнинг фонетика, синтаксис, лексикология бўлимлари билан чамбарчас боғланган ҳамда психология, мантиқ, эстетика, бадиий адабиёт назарияси, адабиётшунослик ва бадиий танқид билан ҳам алоқадордир.

Сўзловчининг, яъни нотиқнинг тингловчи билан фикран тўқнашувларида, ўзи бошқаларнинг тақдири учун курашишида, ниҳоят муддаога эришишда нотиқ учун сўз асосий қуроллардан биридир. Сўз – тафаккур хазинасининг кўзгуси бўлиб, нотиқ учун фақат фикрни ифодалаш воситасигина бўлиб қолмай, балки мавзунини фаол ифодалайдиган асосий омил ҳамдир.

Битта сўз оламни вайрон қилади,

Битта сўз қўрқоқни полвон қилади.

Жалолiddин Румий.

Сўзнинг маъноси қанчалик аниқ ва ўткир бўлса, шунчалик таъсирчан бўлиб, кўзланган мақсадни амалга оширишни осонлаштиради. Шунинг учун ҳам сўзлардан гап тузиб, сўзловчи-нотиқдан сўзга катта масъулият ва нозик дид билан қараш талаб этилади. Вазифа шуки, ҳаётда ҳам, санъат ва техника билимгоҳларида ҳам мазкур масалага, яъни сўз топиб, ўрнида, вақтида, аниқ ва гўзал қилиб сўзлаш масаласига жиддий эътибор берилса, ижобий натижа бериши шубҳасиздир. Зеро, нотиқ олдида турган энг муҳим вазифалардан бирини нутқнинг хилма-хил услуб ва бой шакллари топишдир.

*Сўзни кўнгулда пиширмагунча тилга келтирма,
Ва ҳар неким кўнгулга келса, тилга сурма...
Юсуф Хос Ҳожиб.*

Аввал ўйла, кейин сўйла.

Мақол.

*Сўз — қурол, мақсад эса кўнгул, кўнгул ўртанмаса,
эҳтиросларга тўлмаса, сўзда таъсир бўлмайди.
Ж.Румий.*

I. “НУТҚ МАДАНИЯТИ АСОСЛАРИ” КУРСИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

II. Режа:

1. Нутқ маданияти тушунчаси.
2. Тил ва нутқнинг муҳим вазифалари.
3. Тил бойлиги ва нутқ бойлиги.
4. Нутқ маданияти ҳаётий зарурат сифати-
да.
5. Нутқ маданияти тарихидан.
6. Тил ва нутқ қиёси.

III. Мустақил ўқиб ўрганиш учун адабиётлар:

1. И.Каримов .Баркамол авлод орзуси. Тошкент, 2000.
2. Аҳмедов А. «Тил бойлиги». Тошкент, 1968.
3. Головин В.Н. «Основы культуры речи». М. 1980.
4. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент, 1999.
5. Маҳмудов Н. “Ўзбек нутқи маданияти ва услубияти асослари”. 1998.
6. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Х. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари». Тошкент, 1994.
7. Кудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Тошкент, 1993.
8. Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. Тошкент, 1992.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

- Омманинг умуммаънавий савияси.
Маданий нутқ малакаси.
Лингвистик маъно — тор маъно.

Талаффуз, урғу, сўз ишлатиш, гап тузатиш, ифо-
дали ўқиш.

Нутқ фазилати.

Юқори мансабга кўтарилиш нотиқлик

санъатига боғлиқ.

Ақл калити — тил.

Сўзнинг пири — тил.

Юзнинг кўрки кўз — тилнинг кўрки сўз.

V. Луғат:

Аруз — (арабча) шеър тузилишида қисқа ва чўзиқ ҳижо (бўгин)ларнинг маълум тартибда гу-
руҳланиб, такрорланиб келишига асосланган вазн
тизими. Аруз вазни.

Мантиқ — (арабча) тафаккур шакли ва қонунла-
ри ҳақидаги фан — логика.

Назм — (арабча) шеърий асар: шеърият жанри,
шеър ўлчови.

Наср — (арабча) проза, прозаик асар, проза жари.

Наҳв — (арабча) синтаксис, грамматика.

VI. Назорат саволлари:

1. Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қадимда
қаерда ривожланган?

2. Шарқда нутқ маданияти масалалари билан шу-
ғулланган мутафаккирлардан кимларни биласиз?

3. Нутқ маданияти фанини (курсини) ўқитиш-
дан мақсад нима?

4. Бу курснинг мақсад ва вазифалари нималар-
дан иборат?

5. Фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги деганда ни-
мани тушунасиз?

6. Тил нима-ю, нутқ нима?

7. Нутқ маданияти (маданий нутқ) тушунчасини
шарҳланг.

8. Тил ва нутқ бойлигини тушунтиринг.
9. Тил хатоси нима-ю, нутқ хатоси нима?

VII. Маърузанинг мазмуни:

Нутқ маданияти асослари курсининг асосий мақсади — омманинг умуммаданий савиясини юксалтиришга ҳисса қўшишдир.

Вазифаси — кишиларда «маданий нутқ» малакасини шакллантириш, яхши нутқни ўрганиш, баҳолаш ҳамда тарғиб қилишдир.

Лингвистик тор маънода Нутқ маданияти — тил меъёрларини эгалламоқ, яъни талаффуз, урғу, сўз ишлатиш, гап тузиш қонунларини эгалламоқ, шунингдек, тилнинг тасвирий воситаларидан ҳар хил шароитларга мос ва мақсадга мувофиқ фойдалана билмоқ, ифодали ўқиш маданиятини эгалламоқдир.

Нутқ маданияти — бизнинг ўзбек тилининг тугамас бойлигини эгаллаш даражамиздир. Инсоният умуммаданиятининг катта қисмини нутқ маданияти ташкил этади. Нутқ маданияти дейилганда, биринчидан, нутқнинг фазилатлари тушунилса, иккинчидан нутқ маданияти — фазилатлари йиғиндиси ва тизими ҳақидаги таълимотни англатади.

Нутқнинг фазилати дейилганда унинг тўғрилиги, аниқлиги, мантиқийлиги, ифодавийлиги, бойлиги, софлиги тушунилади.

Нутқ маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил меъёрлари, асосий вазифаси эса ушбу меъёрдаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак.

Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот қадимги Рим ва Афинада шаклланган бўлса ҳам, унга қадар Миср-да, Ассурияда, Вавилон ва Ҳиндистон мамлакатларида пайдо бўлганлиги нотиклик санъати тажрибасидан ва тарихидан маълум. Бу даврда ҳокимиятдаги давлатни бошқаришнинг, савдо-сотиқнинг ва суд ишларининг, ниҳоятда тараққий этиши нотикликни санъат даража-

сига кўтарди. Чунки у пайтда давлат арбобларининг обрў-эътибори ва юқори лавозимларга кўтарилиши уларнинг нотиқлик маҳоратига ҳам боғлиқ бўлган.

Нотиқлик санъати саркардалиқ маҳорати билан ба-робар даражада улуғланган. Бу икки санъатни мукамал эгаллаган кишиларгина юқори лавозимларга сайланганлар. Умуман, етук инсон бўлиш учун, албатта, нотиқлик санъатини эгаллагаш шарт қилиб қўйилган. Грек нотиғи Демосфен ва Рим нотиқлари Цицерон, Квинтилиан, Аристотель каби назариётчиларнинг ҳаётлари бунга мисолдир. Улар кишилик жамиятида риторика ва нотиқлик санъатининг ўзига хос мактабини яратдилар. Цицероннинг «Нотиқлик ҳақида», «Нотиқ», «Брут» асарлари, Марк Фабий Квинтилианнинг «Нотиқ билими ҳақида», Аристотелнинг «Риторика» каби асарлари ҳам қадимги Римда маданий нутқ, нотиқлик назарияси ривожланганлигини кўрсатувчи бир омилдир.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти ўзига хос мавқега эга. Шарқда, жумладан, Мовароуннаҳрда нотиқлик, воизлик, яъни ваъзхонлик «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарак ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва ундан ўринли фойдаланиш борасида кўп яхши фикрлар айтилган. Ана шу нуқтаи назардан қаралса «нутқ одоби», «муомала маданияти» номлари билан юритилиб келинган нутқ маданияти тушунчаси жуда қадимдан олимлар ва зиёлиларнинг диққатини тортган. Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Ал Хоразмий, Маҳмуд Қошғарий, Замаҳшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Сўфи Оллоёр, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуғ сиймолар нутқ одоби масалаларига, умуман, нутққа жиддий эътибор беришга даъват этиш билан бирга тилга, луғатга, грамматикага ва мантиққа оид асарлар ёздилар. Масалан, бизга яқин бўлган асарлардан домла Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида шундай сатрлар бор:

*Ёмон тил, яхши тил йўқ, барча тил бир,
Улуғлар олдида бу гап эмас сир.
Жаҳонга шоҳ асарлар тақдим этган
Бутун дунёга шуҳрат, донғи кетган
Фақат форслар эмас, ҳиндлар, араблар,
Хитой, юнон, бўлаклар ҳам.
Бу гаплар аёндир кун каби,
Биз сўзлаган тил,
Шу тиллар каби бой ва қобилдир,
Адолат кўкида мавж айлаган нур.
Ёритмиш ғам билан тўлган дилингни,
Ҳақиқат мадҳига бурмиш тилингни.
Унутма ҳеч қачон офтоб мисоли,
Адолат барчадин афзал ва олий.*

*Нокасу ножинс авлодидин киши бўлсин дебон,
Чекма меҳнат, яхши бўлмас ҳеч касофат олами.
Ким ҳўтук бирлан кучукка, қанча қилса тарбият,
Ит бўлур, эшак бўлур, бўлмаслар асло одами.
Одами эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.*

Алишер Навоий.

Улуғ шоир Юсуф Хос Ҳожиб туркий халқларнинг XII асрдаги ажойиб бадий ёдгорлиги бўлган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асарида сўзларни тўғри танлаш ва тўғри қўллаш ҳақида: «Билиб сўзласа, сўз билиг саналур», — деган эди. Қисқа сўзлаш, сўзларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида:

*Уруш сўзлама сўз, бирор сўзла оз,
Туман сўз тугунини бу бир сўзла ёз,*

дейди. Мазмуни:

Сўзни кўп сўзлама, камроқ сўзла. Туман (минг) тугунини шу сўз билан еч. Гапиришдан мақсад сўзловчи кўзда тутган нарса, ҳодиса, воқеаларни тингловчига тўғри, таъсирчан етказишдан иборат. Шундай экан нутқнинг тўғрилиги, равонлиги ва мантиқийлигига эришиш, муҳим аҳамият касб этади. Мутафаккир сўзловчини тилнинг аҳамиятини тушунган ҳолда, ҳовлиқмасдан, сўзнинг маъноларини яхши англаб, нутқни равон ва лўнда тузишга чақиради.

Аҳмад Югнакий (XII-XIII) ҳам сўзлаганда нутқни ўйлаб, шошмасдан тузишга, кераксиз, ярамас сўзларни ишлатмасликка, мазмундор сўзлашга чақиради. Нотўғри тузилган нутқ учун, нутқ туфайли кейин ҳижолат чекиб юрмагин, деб сўзловчини огоҳлантиради:

*Уқув сўзла, сўзни эва сўзлама,
Сўзинг кезла, кейин бошинг кезлама.*

Мазмуни: сўзни уқиб сўзла, шошиб гапирма, кераксиз, ярамас сўзларни яшир. Ярамас гапинг туфайли кейин бошингни яшириб юрма.

Нутқ одоби деб юритилган қоида ва кўрсатмаларда содда ва ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик, ҳуда-беҳуда гапиришни қоралаш, кексалар ва устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри, рост ва дадил гапиришнинг юксак ифодасини талқин этиш ва бошқалар ҳақида гап боради.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) ўзининг «Геодезия» асарида ҳар бир фаннинг пайдо бўлиши ва тараққий этиши инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан юзага келишини айтади. Унинг фикрича, грамматика, аруз ва мантиқ фанлари ҳам шу эҳтиёжнинг ҳосиласидир.

Ватандошимиз Абу Наср Форобий тўғри сўзлаш, тўғри мантиқий хулосалар чиқариш, мазмундор ва гўзал

нутқ тузишда лексикология, грамматика ва мантиқнинг нақадар аҳамияти зўрлиги ҳақида шундай дейди: «Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш масаласига келганимизда, бу ҳақда билимларнинг энг биринчиси жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмларни тасдиқлаётиман».

1082-1083 йилларда Кайковус томонидан яратилган қадимий Шарқ педагогикасининг ажойиб асарлардан бири ҳисобланган “Қобуснома”да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомус фикрлар айтилган. Асар 44 бобдан иборат бўлиб, унинг 6-7-боблари сўз одоби ҳақидадир. Муаллиф фарзандига қилган насиҳатлари орқали ўқувчини ёқимли, мулойим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. Сўзлаганда ўйлаб, ҳар бир фикрдан келиб чиқадиган хулосани кўз олдига келтириб гапириш кераклигини, киши камтар бўлиши, ўзини халқ орасида оддий, камтар тутиши лозимлигини эслатиб, маҳмадоначилик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси эмас... “Эй фарзанд, агар сен ҳар қандай нотиқ бўлсанг ҳам ўзингни билганлардан пастроқ тутгин, токи сўз билимдонлиги вақтида бекор бўлиб қолмайсан. Кўп билу, оз сўзла, кам билсанг, кўп сўзлама, чунки ақлсиз киши кўп сўзлайди, деганларки, жим ўтириш саломатлик сабабидир. Кўп сўзловчи ақлли одам бўлса ҳам, халқ уни ақлсиз дейди”...

Ўрта Осиё нотиқлигининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборат эдики, у энг аввал, ўша давр тузумининг манфаатларига хизмат қиларди. Бу даврда нотиқлик санъати усталарининг надимлар, воизлар, гўяндалар, маддоҳлар, қасидаҳонлар, муаммогўйлар, масалгўйлар, бадихагўйлар, қироатхонлар деб юритилиши ҳам ана шундан далолат беради. Аммо тилнинг яратувчиси халқ эканлигини ва унинг энг аввало, халққа хизмат қилишини тўғри англовчи соғлом фикрли кишилар унинг ижтимоий моҳиятини доимо тўғри

тушуниб келганлар. Алишер Навоий давлат арбоби сифатида меҳнаткаш халқ олдида қилган нутқлари, унинг тил ҳақида айтган фикрлари бунинг далилидир. Ўзбек мумтоз адабий тилимизнинг ҳомийси бўлган буюк шоир Алишер Навоий туркий тилда гўзал нутқ тузишнинг байроқдори сифатида бутун ижоди билан ўзбек тили бойликларини намоён этди. Навоий ўзбек тилида буюк асарлар яратиш мумкинлигини намоёйиш қилди. Мана бу ширу шакарга қулоқ тутинг.

*Кел эй маҳбуби-матлубим, сенинг ёшинг хазор ўлсун,
Ниқоб очгил кўрай юзинг, жамолинг барқарор ўлсун.*

*Шигуфто фатҳи безоринг, кеча-кундуз сани зоринг.
Ки жаннат ҳурлари доим қошингда шармусор ўлсун.*

*Ароби гуфтаам рихлат, бафорси гуфтаам қаддат,
Ба турки сўзласам бўйинг, чаманда сабззор ўлсун.*

*Ароби гуфтаам айнат, ба форси гуфтаам чашмад,
Ба турки сўзласам кўзинг, саҳарларда хумор ўлсун.*

*Ароби гуфтаам зиҳнат, ба форси гуфтаам ҳамдат,
Ба турки сўзласам кулкинг, бу олам мушки бор ўлсун.*

*Ароби гуфтаам яддат, ба форси гуфтаам дастат,
Ба турки сўзласам қўлинг, кушоди корибор ўлсун.*

*Ароби гуфтаам рижлат, ба форси гуфтаам поят,
Ба турки сўзласам бўйинг, Навоий беқарор ўлсун.*

Шоир ўзининг “Муҳокаматул-луғатайн”, “Маҳбу-бул-қулуб”, “Нажмул-жавоҳир” асарларида ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналарини кўрсатиш билан унинг юксалишига ҳам катта ҳисса қўшди. У ўзи

нинг “Маҳбуул-қулуб” асарида шундай дейди: “Тил мунча шараф била нутқнинг олатидир ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса, бошинг офатидир”. Яъни тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир, агар у ўринсиз ишлатилса, тилнинг офатидир. Алишер Навоий тўғри, қисқа, лўнда, ёқимли, мантиқли, тушунарли, жўяли, аниқ ва таъсирли нутқ ҳақида ўзининг “Арбаин” асарида, шунингдек, “Ҳамса” даги беш дostonнинг ҳар бирида ҳам ажойиб фикрларни айтиб ўтган.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек нутқи маданияти тарихига, жўяли, аниқ ва таъсирли нутқ ҳақида назар ташлайдиган бўлсак, қадимда бу соҳага “Нутқ одоби” номи остида анча кенг эътибор берилганлигини кўра-миз. Кейинги асрларда, айниқса, XIX–XX асрларнинг айрим вақтларида эътибор сусайганлиги кўзга ташланади. Бироқ кейинги йилларда, яъни мустақиллик шарофати билан бу соҳада кўп ишлар қилинмоқда.

«Нутқ маданияти асослари» фани ўзбек тилшунослигининг ўзига хос амалий соҳасидир. У тилшуносликнинг назарий курсларидан олинган билимларга суянган ҳолда тўғри ва чиройли нутқ тузиш йўлларини ўргатади. У тил, тил меъёрлари, нутқнинг сифатлари, нутқий услублар, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқнинг талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади. Нутқ маданияти ҳам фан сифатида ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. Унинг текшириш предмети нутқнинг тил қурилиши, адабий тил меъёрлари, асосий вазифаси эса ушбу меъёрдаги юзланишларни бартараф этиш бўлмоғи лозим. Бу фан адабий меъёрларни яратмайди. Ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради. Обьектив қонунларни кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради.

Тарихий меросимизда яна бир нотик саркарда ҳақида эслатиб ўтишни ихтиёр/этмоқчиман. Мустақиллик шарофати билан ўзбек драматургиясида ҳам

буюк Амир Темур образини саҳнага олиб чиқдик. 1992 йил январдан бошлаб сиз севган Ўзбек Миллий академик театри (собик Ҳамза) саҳнасида жаҳон адабиётининг намоёндаси драматург Франсуа Марлонинг «Амир Темур» асари муваффақият билан саҳна юзини кўрди. Шу спектаклда менга мўғул саркардаси Амир Жоққу сиймосини яратиш насиб бўлди. Бу саркарда Темур бобомизнинг жасоратли нутқини эшитиб, ўз аскарлари, отлари билан Темур аскарлари сафига қўшилади ва умрининг охиригача Темур билан ёнма-ён жанг қилади. Амир Темурнинг охирги Чинмо-Чинга юришида Темур билан бир сафда ҳалок бўлади. Сўзнинг қудратига мисол бўладиган воқеа:

- Мен Турон йўлбошчисини кўрмоғим керак.
- Кимни?
- Соҳибқирон Темурни!
- Темурхон мен бўламан.
- Сен Темурхон? (ўзига) **Қандай улуг!** Салобатли маъбудаларга хос.

*Осмонни ҳам жанг-жадалга чорлаб тургандай!
Унинг бераҳм кўзлари ерга қадалган.
Ўё ичида фикрини пишириб турар,
Жаҳаннам қаърини ёриб қиличи билан,
Дўзахдан чиқармоқчидай яъжуж-маъжужни.
(Темурга) Ҳукмдор!... Мардлар иши,
Бунақа бўлмайди; Уйқуда ётарканман,
Навкарларинг боғлаб қопга тиқишди.
Бўғилиб ўлишим мумкин эди.
Рўбарў келганда ҳушёрлигимда,
Итнинг кунини бошига солғон бўлардим.
Мен, ахир саркарда — булук бошлиғи!...
(ўзига) Ё парвардигор!... Нафаси ўткур.
Ў тенгсиз. Ҳатто Ҳурмуз ҳам бундай
Сўзламасиди, бу қадарли чечанлик билан!...
Менинг руҳим ғалати бир сеҳр қўйнида*

*Қандай мағрур, жасоратли бу туронликлар!
(Унга) Сўзларингиз билан мендан ғолиб чиқдингиз.
Кўлга олди мардлингиз, буюклингиз.
Таслим бўлдим одамларим, отларим билан.
Энди зафар кутадимиз ёки мағлубият.
Амир Жаққу ажралмайди ҳеч қачон сиздан!...*

Амир Жаққу сиймосини яратиб, 1992 йилнинг «Энг яхши эркак ижрочиси» деган совринга сазовор бўлдим. Амир Темур бобомизнинг нотиқлик санъатига ўшанда қойил қолганман.

Пўлат Носиров. «Эсдаликлар».

Яна она тилимиз ва нутқимиз ҳақида сўзлашда давом этсак: «Одоб олди – тил» деган сўз бор. Тил ақлнинг калитидир, инсон тили орқали ўзининг яхши ва ёмон фазилатларини намоён этади, ўзаро муносабатлар жараёнида шахс сифатида шаклланади. Инсонга зарур фазилатлардан бири ўз вақтида тилни ва нутқни тарбиялашдир.

Қаро бошинг ёви қизил тилдир, у қанчадан-қанча бошларни еди ва яна ҳам ейди. Бошим омон бўлсин десаг — тилингни тий, эҳтиёт қил.

Юсуф Хос Ҳожиб.

Тилинг истаган бир кунда бошингни ейди. Тилнинг таянчи ҳам, гўзаллиги ҳам авваломбор сўз. Сўзга «Юзнинг кўрки — кўз, тилнинг кўрки — сўз», — деб чиройли таъриф беришган.

Сўзнинг ҳам пири бор дейишади кексалар.

Сўзнинг — отаси ақл, онаси — тил. Демак, сўз ақлдан куч, тилдан ихтиёр, жило, оҳанг олади.

Тил суяксиз бўлса ҳам суякни тебратадиган хосиятга эга. Одамнинг одобли эканлиги, аввало тили билан, кейин тили орқали кўринадиган билими билан ўлчанади.

Биз кимларгадир фаросатли, фаҳмли, одобли, ақли, эс-хушли, маданиятли одам деб таърифлаб, баҳо берамиз. Бунга улар одоб доирасидаги муомала маданиятини ўзлаштиришлари сабабли эришганлар. Шунинг учун биз: «Ўқиб, ақлингни тузат, ўрганиб сўзингни тузат», — деган насиҳатни ҳамиша ёшлар ёдига сингдириб боришимиз лозим.

Одамга келадиган ўн фойданинг тўққизи тилдан. Тил бамисоли, асов арғумоқ. Кучинг етиб асовдан зўр бўлсанг, арғумоқ айтганингга кўнади, етмаса ўзингни тепиб, майиб қилади.

Кўл югурдаги ошга, тил югурдаги бошга.

Ортиқ туз ошга зарар, ортиқ сўз бошга.

Одам тилидан, мол шохидан илинади.

Англамай сўзлаган, оғримай ўлади.

Ёмғирни кўплиги ерни қурилади, сўзнинг кўплиги эрни.

Боболаримиз шу сўзларга амал қилишга чорлаганлар. Сўзни тингловчи кулоқ керак, тингловчиси йўқ ерда сўз зоега кетади.

- Гапни гапир уққанга.
- Тингловчиси бўлмаса, сўз етим.
- Сувни сингадиган ерга қуйиб, сўзни уққан одамга айтган яхши.
- Сўзни ўйламасдан сўзлаш бошга бало келтиради. Сабаби, айтилган сўз отилган ўқ.
- Оғиздан чиққан сўзга от билан ҳам қувиб етолмайсан.
- Ўттиз тишдан чиққан сўз, ўттиз маҳаллага тарқалади.
- Сўзлагунча сўзингга ўзинг хўжайин, сўзлагач ўзингга сўзинг хўжайин.

· Сўзлай билсанг қисқа-қисқа, далили билан сўзлаган маъқул.

· Сўз қисқа, лўнда ва доно, ишонарли бўлмоғи лозим.

· Сўзинг ишонарли бўлмаса, халқдан, яъни тингловчидан ўпқалама.

Шунинг учун ҳам «айтилган сўзнинг қудрати — ҳақиқатда», дейишади. Ўзбек халқи ўтмишда чечан сўзлаган кишиларни ардоқлаган. Сўзга чечанлик санъати бири-бирига карама-қарши кишиларни иноқлаштирган, ёв халқларни бирлаштирган.

Ботир ёвда ўзади — сўзга чечан даврада ўзади.

Нина кўзидан, чечан сўзидан синади.

Чеварнинг кўзи мерган, чечаннинг сўзи мерган.

Оталар сўзи — ақлнинг кўзи бўлгани учун ҳам сўзнинг қудрати зарга тенг. Ўзбек халқининг нақл сўзларига, мақол ва маталларига амал қилиш нутқ санъаткорига муқаддас вазифадир. Айниқса, ҳар томонлама ўсиб келаётган она тилимизни янги авлодга ўргатишни ўзимнинг санъаткорлик бурчим деб биламан.

«Зиё» театр студиясида битилган. 1993 йил, май.

Сўзга сайқал бериб, уни ўринли қўллай билиш каттаю кичикка манзур бўладиган ҳолдир. Сўздан ўринли фойдаланиш ва унинг таъсирини кучайтира билиш катта санъаткорлик маҳоратини, буюк мураббийликни талаб қилади.

Ҳа, сўзда ҳам сўз бор, албатта. Сўзлар борки, кишига қанот боғлаб, кўкларга кўтарадп, сўзлар борки... Врач дўстларимдан бирининг тунги навбатчилигида аҳволи ёмонлашаётган беморнинг ёнига чақиртиришибди. Операциядан сўнг бўладиган меъёрдан оғишни кўрмаган дўстим беморнинг руҳан эзилаётганини, унинг нимадандир қийналаётганини сезибди. Беморни секин гапга

солиб, сабабини аниқлабди. Беморда бир касал бор деб гумон қилинган экан, лекин бу касаллик диагнози тасдиқланмабди. Палата врачлари кундузи кўрганида: «Ие, сизни бекордан-бекорга чавақлаб ташлашибди-ку. Умрингизнинг ўн йили қисқарди, деяверинг», — дебди. Дўстим беморни обдон текшириб бўлгач:

«Яхшиям вақтида операция қилиб, ўша ёмон касалликнинг сизда йўқлигини аниқлашибди. Камида бир асрни мўлжаллаб яшайверинг энди, умрингиз узоқ бўлар экан», — дебди дўстим беморнинг руҳини кўтариб.

Ҳа, албатта, сўзда ҳам сўз бор. Сўзни билиб ишлатмоқ нотиқлик санъатига, нотиқлик маданиятига киради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг тўлиқ шаклланиганлиги ва улкан ижтимоий вазифани бажараётганлиги ҳеч биримизга сир эмас. Бу тил диёримиз вакиллари учун умумий тил сифатида шаклланди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши республикамизда давлат ишларининг, ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишларини шу тилда олиб борилиши учун жуда катта имконият яратди. Тилга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Ҳозир унинг барча имкониятларини ўрганиш ишлари кенг кўламда олиб борилаёпти. Лекин шуни ҳам эслаш жоизки, тилнинг ижтимоий вазифаси бажарилиш даражасини белгиловчи омиллардан бири бўлмиш нутқ маданияти етарли тараққий этмаганлиги ачинарли бир ҳолдир. Шунинг учун нутқ маданияти соҳасини чуқурроқ ўрганиш олдимизга қўйилган муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Нутқимизда учраб турадиган нуқсон ва камчиликларни бартараф қилиш, нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ривожлантириш умумдавлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий ва ижтимоий масаладир. Бу масала билан шуғулланиш ишига фақат тилшуносларгина эмас, балки республикамизда истиқомат қилувчи

барча соҳа вакиллари эътибор беришлари мақсадга мувофиқдир. Чунки нутқ маданияти умуминсон маданиятининг таркибий қисми бўлиб, кишиларнинг юксак маданиятли бўлишларини белгилайди.

Президентимиз И.А.Каримов ҳам бунга алоҳида эътибор бериб, бундай деганлар: «Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин. Энг даҳшатлиси фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги».

Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий ито-аткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши жуда қийин кечаяпти. Ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларга мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин, афсуски, амалда, тажрибамизда унга амал қилмаймиз.

«Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон ҳам эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир». (И.А.Каримов. «Баркамол авлод орзуси», 16-бет).

Мактабда болалар мустақил фикрлашга ўргатиладими? Аминманки, сайёз ўргатилади. Мабодо бирор-та ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактабдаги ўқиш жараёнида ўқитувчи ҳукмрон. У ўқувчидан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади. Принцип ҳам тайёр: «Менинг айтганим – айтган, деганим – деган». Бу ўринда мен билан Чинозда ўрта мактабда бирга ўқиган синфдошимнинг ҳикоясини келтираман:

«Институтда бир домланинг талабалар билан бўлган муомаласи мени ниҳоятда ҳайратга соларди. Унинг талабаларга айтаётган сўзлари ниҳоятда кинояли, заҳарханда эди. Бу менда беихтиёр ғазаб уйғотарди. Талабаларнинг қиз ёки йигитлигидан қатъи назар доимо сенсираб муо

мала қиларди. У ўзининг ёқимсиз гаплари, ўринсиз киноялари билан уларни ўзидан бездирарди. Бегона кишилар иштирок этаётган дарсда мени доскага чақирдилар. Таҳлил этилиши зарур бўлган гапни доскага ёздирдилар. Қўшма гапни ёзишда хатога йўл қўйибман шекилли, домла менга қўполлик билан: «Эй, ўқимаган... лаънати саводсиз, қишлоқи. Сени ўрта мактабда ким ўқитган ўзи?...» — дея ўшқира кетди. Мен ўз хатомни тушунмаганим бир сари, менга қилинаётган муомаладан ер ёрилмади-ки, ерга кириб кетсам. Ҳар бир сўз менга ўқдек санчилганини сезиб турардим. Домла эса ҳали-бери важоҳатидан тушадиган эмас. Шунда секингина, ҳамма англайдиган қилиб, донадона сўзлар билан: «Мени ўрта мактабда сиздан таълим олиб, Чинозга йўлланма билан борган ўқитувчи ўқитган, ўқитувчимизни сиз ўқитган экансиз», — дедим. Сўзларимдан лол қолган аудитория ҳам, домла ҳам сув қуйгандай жим қолишди.

Дарҳақиқат, муомала маданияти кишининг кайфиятигагина эмас, тарбия самарадорлигига ҳам салбий таъсир кўрсатиши кўриниб турибди. Бундай ўқитувчилар ёш авлодни тарбиялашга муносиб эмаслар. Ҳар қандай сўз ўз ўрнида қўлланганидагина кўзланган мақсадга етиши мумкин. Ҳар бир сўзни, ҳар бир иборани киши қалбига сингадиган тарзда етказа билиш нотикқлик санъатидир.

Нутқ тадбиркорлигини сингдириш мактабда ҳамда ўрта ва олий таълим муассасаларида ўқитувчининг бош вазифасидир. У биринчи соатдан то охири машғулотгача талабаларда нутқ маданияти (тадбиркорлиги)ни тарбиялашга ҳаракат қилиши керак.

Шу ўринда таниқли тилшунос олим Низомиддин Маҳмудов шундай дейди: «Айни пайтда нутқий маданият тарбияси билан мактабдаги ва олийгоҳдаги ҳеч бир истисносиз, барча ўқув фанлари ҳам билвосита шуғулланиши керак. У математика бўладими, физика ёки тарих бўладими, ўқитувчи ўз нутқий маданияти билан намуна кўрсатиши, тегишли фан соҳасининг тугал тилини намойиш

этиши ва шу йўл билан ўқувчидаги сўз сеҳрини авайлаб куч бериши мақсадга мувофиқ. Таълим амалиётида кўргаз-малилик азалдан энг зарурий омил сифатида қараб келинади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи кўп вақтини кўргазмали қуроллар тайёрлашга сарфлайди. Бу маъқул, аммо унут-маслик керакки, нутқий маданиятни ўрганиш, чиройли сўз завқини ўстириш, умуман, тил эстетикаси тарбиясида асосий жонли кўргазмали қурол ўқитувчининг ўзидир». *«Маърифат манзиллари», Н.Маҳмудов.*

Тил ва нутқ қиёси

1. Тил алоқа материали, нутқ эса алоқа шаклидир.
2. Тилни халқ яратади, нутқни эса ҳар бир шахс яратади.
3. Тилнинг ҳаёти узоқ — халқ ҳаёти билан боғлиқдир. Нутқнинг ҳаёти эса қисқа бўлиб, у айтилган пайтдагина мавжуддир.
4. Айрим шахснинг айни замонда бир неча тили бўлиши мумкин, чунки у вақт ва ўрин билан бевосита боғланмаган. Айрим шахснинг нутқи айни замонда фақат битта бўлади, чунки у маълум вақтда ва маълум ўринда юз беради.
5. Тилнинг ҳажми ноаниқдир, нутқнинг ҳажми эса аниқ; у монолог, диалог ҳамда айрим матн ва китоб шаклида бўлиши мумкин.
6. Тил турғун статик ҳодисадир. Нутқ эса ҳаракатда бўлиши мумкин бўлган динамик ҳодисадир.

Тил хатосида сўз маъноси бузилади, масалан, соф-соп, тиф-тип, фан-пан, дил-тил ва ҳоказо. Тил хатосида фақат акустик томондан ўзгаради. Масалан, фикр-пикр, фабрика-пабрика, сафар-сапар. Тил ва нутқ ҳодисаларига объектив шароитда бўлиш — тил софлиги, нутқ маданияти ва одоби масалаларига оқилона ёндашишга олиб келади.

I. НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА АДАБИЙ МЕЪЁР

II. Режа:

1. Нутқ маданияти тушунчаси.
2. Адабий меъёр ва нутқий маданият.
3. Нутқий фаолият ва нутқий малака.

III. Мустақил ўқиб-ўрганиш учун адабиётлар:

1. Аҳмедов А. «Тил бойлиги». Тошкент, 1968.
2. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинов М., Умркулов Б. «Ўзбек нутқи маданияти очерклари». 39-41 бетлар.
3. Головин В.Н. «Основы культуры речи». Москва, 1980.
4. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Х. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари». Тошкент, 1994.
5. Қудратов Т. «Нутқ маданияти асослари». 22-бет.
6. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари». Тошкент, 1992. 34-36 бетлар.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

Фаолият. Малака. Атама. Стил. Стилистика. Услубият — илмий муаммони ўрганиш.

Таърифлаш. Меъёрнинг шаклланиши. Аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш. Тўлиқ ва теран фикрлаш. Мақсадга мувофиқ сўзлаш. Фикрлаш маданияти. Морфологик ва синтаксистик меъёр. Пунктацион меъёр.

V. Луғат:

Морфема — (грекча) лингвистикага оид термин бўлиб, сўзнинг энг кичик маъно англатувчи, бошқа

маъноли қисмларга бўлинмайдиган қисми (ёки бўлаги): ўзак морфема, аффиксал морфема.

Жаргон – (французча) бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос ва ўзигагина тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган ясама тил.

Узус – бирор тил жамоасида тил тизимида мавжуд бўлган имкониятларнинг фойдаланиладиган қисми. Узус бир тилни бошқасидан ажратиб турадиган шартларни ҳам, тилнинг ички меъёрларини ҳам ўз ичига олади.

VI. Назорат саволлари:

1. Нутқ маданияти деганда нимани тушунасиз?
2. Тил маданияти билан нутқ маданияти қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?
3. Адабий меъёр нима?
4. Нутқий малакага қандай эришиш мумкин?

VII. Маърузанинг мазмуни:

Нутқ маданияти тўғрисида сўзлашдан олдин нутқ ўзи нима, унинг тилдан фарқи борми деган саволга жавоб топишимиз керак. Ҳар қандай соҳанинг маданияти бўлгани сингари нутқнинг ҳам ўз маданияти бор.

Тил ва нутқ бир-бирига боғлиқ ҳодисалардир, уларни бир-биридан ажратиб қараш асоссиздир. Тил нутқ учун моддий материалдир. Шу асосида нутқ ташкил топади. Тилда руҳий ва моддий материал мавжуд бўлиб, сўзнинг кишилар хотирасидаги образлари руҳий материал, нутқ яратиш жараёнида қўлланиладиган сўз шакллари, материаллар, товушлар моддий материал ҳисобланади. Тилнинг руҳий ҳодисалиги унинг онгда сақланиши бўлса, моддий ҳодиса эса ундаги товушлардир.

Нутқ — бу тил деб аталувчи, ўта муҳим вазифани бажарувчи ноёб қуролдан фойдаланувчи жараён. Тил бирикмалари имкониятларининг борлиқ, тафаккур, онг ҳамда вазият каби ҳодисалар билан муносабатда намоён бўлишидир. Нутқ ҳаракатдаги тил бўлиб, нутқ

аъзоларининг ҳаракати жараёнида пайдо бўлади ва сўз бирикмалари, эркин бирикмалар, сўз тартиби ва гаплардан ташкил топади.

Маданий гапиришга интилиш тушунчаси барча халқлар тилларида қадимдан мавжуд ҳодисадир. Бу тушунча одоб ва нафосат талаблари билан алоқадор тушунчадир.

Демак, нутқ маданияти тушунчаси ҳар бир халқ тили ва миллат маънавиятини белгиловчи ёки кўрсатувчи одоб ва нафосат категориясидир.

Ҳозирги нутқ маданияти атамаси билан юритилаётган ҳодиса ва илмий муаммо анча кенг мазмунга эгадир. Нутқ маданияти миллатнинг умумий маданиятини кўтариш, одамларга маълум тилнинг дидини (языковой вкус) тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир.

Нутқ маданияти уч хил ҳодисанинг номидир:

1. Маданий нутқнинг, яъни нутқий ҳодисанинг номи.
2. Маданий нутқ тушунчаси билан боғлиқ ва нутқ маданияти деб юритилувчи (муаммосини ўрганиш) илмий муаммонинг номи.
3. Нутқ маданияти муаммосини ўрганиш билан махсус шуғулланувчи соҳанинг, тилшунослик фани бўлимининг номи.

Келтирилган учта ҳодисанинг ҳар бири ўз мураккаб кўринишларига, қирраларига эга, уларни бири бири билан қориштириб юбормаслик лозим.

Ушбу баён этилган мулоҳазалар нутқ маданияти тушунчасини тушуниш ва таърифлаш тилшуносликда ҳозир қуйидаги кўринишларга эга деган хулосага келиш имконини беради:

1. *Нутқ маданияти* адабий тил ривожининг ўзига хос хусусиятларидан бири.

2. *Нутқ маданияти* бу адабий тил меъёрларининг шаклланиши ва силлиқланишига ёрдамлашишдан иборат бўлган фаолият, яъни тил ривожига онгли аралашувдир.

3. *Нутқ маданияти* тилни, унинг қонун-қоидаларини онгли идрок қилиш, аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш маҳоратидир (А.Грачёв ва бошқ).

4. *Нутқ маданияти* кишиларни ўзаро тўлиқ ва теран фикрлашиши, тилнинг барча имконият ва воситаларини пухта эгаллашдан иборатдир (Б.Н.Головин ва бошқ).

5. *Нутқ маданияти* фақат тўғри нутқгина эмас, ўқитувчилик ҳамда нутқий чечанлик ҳамдир (Г.О.-Винокур).

6. *Нутқ маданияти* тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқ сўзлаш ва ёза олиш санъатидир (А.Н.Ефимов).

7. *Нутқ маданияти*, бу аввало, фикрлаш маданиятидир; (Д.Э.Розенталь).

8. Миллий, ўзига хослиги билан ажралиб турувчи нутқ маданий нутқдир (М.Агафонова).

Нутқ маданияти шу тилнинг алоқа-аралашув қуроллини ишлатишга бўлган муносабатдир. Тил вакилларида бу ноёб қуролнинг имкониятларига муносабат, уни ишлатишдаги бошқа омиллар: тафаккур, онг, борлиқ, турли вазият ва ҳолатлар, мақсадга бўлган муносабат қанчалик юқори савияда бўлса, нутқ маданияти ҳам юқори савияда бўлади ва акс ҳолда нутқ маданияти ҳам паст савияда бўлади.

Нутқ маданияти тўғрисида гап борар экан, табиийки нутқда қўлланилган ўринли ёки ўринсиз сўзларнинг қўлланиши тўғрисида баҳс боради. Қўлланган тил бирлиги тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта, маълум бир ўлчов (мезон)га асосланганлиги тайин. Мана шу ўлчов (мезон) тилшуносликда **адабий тил меъёри** деб юритилади.

Ҳар лаҳжанинг, сўзлашув тилининг, адабий тилнинг ўз меъёрлари бўлганидек, нутқнинг алоҳида кўринишлари бўлган арголар, жаргонлар ҳам ўз меъёрига эга. Хусусий меъёрлар қўйидагича кўрсатилган:

1. Диалектик меъёр.

2. Сўзлашув нутқи меъёри.
3. Арголар, жаргонлар меъёри.
4. Адабий тил меъёри (адабий меъёр).

Адабий меъёр. Маълум бир ҳудудда тарқалган узус имкониятлари ўша ҳудудда яшовчи аҳоли учун истисносиз тушунарли бўлади, яъни алоқани енгил амалга ошувига имкон беради. Бу тилнинг ўзи меъёрдан иборатлигини кўрсатади. Меъёр – тилнинг яшаш шаклидир.

Адабий меъёр узусга асосланади, ундан олинади. Адабий меъёр адабий тил билан бирга туғилади, бадий адабиётнинг, халқ маданияти тараққиёти билан ривожланиб ўз қонун-қоидаларини мустаҳкамлаб боради.

Адабий меъёр узусдан олинганлиги сабабли ҳамма учун тушунарли бўлади. Шунинг учун жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Жамият аъзоларини уюштиришда, катта вазифаларга отлантиришда адабий тил, унинг меъёрлари жамият учун ниҳоятда зарурдир.

Ўзбек адабий тили меъёрлари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

1. Лексик-семантик меъёрлар.
2. Талаффуз (орфоэпик) меъёри.
3. Ёзув (орфографик) меъёри.
4. Фонетик меъёр.
5. Аксентологик (урғуни тўғри қўйиш) меъёр.
6. Грамматик (морфологик, синтактик) меъёр.
7. Сўз яшаш меъёрлари.
8. Имловий меъёр.
9. Услубий меъёр.
10. Пунктацион меъёр.

Адабий меъёрнинг оғзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, оғзаки адабий меъёрнинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилар, маърифатгўй халқ шоир-бахшилари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий меъёрнинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдириладиган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир.

Умуман олганда, адабий тил меъёрини ўрганиш янги ҳодиса эмас. Тил меъёри ва адабий меъёр муаммо сифатида нутқ маданияти илмий соҳа, деб тан олинганга қадар ҳам ўрганиб келинган. Адабий тил меъёри, унинг шаклланиши, ривожланиши, стабиллашув қонуниятлари нутқ маданияти соҳасининг текшириш объекти ҳисобланади.

Нутқ маданияти соҳасининг адабий тил меъёрига ёндашуви қуйидаги хусусиятлари билан грамматик муносабатда фарқ қилади:

— нутқ маданияти адабий тил меъёрини доимий ривожланиб, ўзгариб-бузилиб турувчи нутқий нуқсонларни юзага келтирувчи хусусиятларни топиши ва уларни тузатишга интилиши лозим;

— нутқ маданияти адабий тил меъёрини доимий ривожланиб ўзгариб турувчи ҳодиса сифатида текшириши ва тил меъёри тизимидаги янги ҳолатларни, ўзгараётган, ўзгарган ҳолатларни ҳисобга олиши керак;

— нутқ маданияти тил меъёри тизимидаги қарама-қарши ҳолатларни белгилаши лозим ҳамда барча яруслари бўйича текширилиши керак.

Нутқ маданияти адабий меъёрни маълум мақсад билан, аниқроғи маданий нутқнинг чегараси ва восталарини аниқлаш мақсадида ўрганади. Шу сабабли, нутқ маданияти соҳаси адабий тил ва унинг меъёрий тизимини баҳолайди ва назарот қилади. Нутқ маданияти соҳаси адабий тилга фаол ёндашади, аралашади.

Тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиёти билан узвий боғлиқдир. У жамият тараққиёти, меҳнат фаолияти жараёнида юзага келадиган, фақат жамиятда, одамлар орасида мавжуд бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Жамият ривожлангани сари тил ҳам шаклланиб боради. Демак, шу тилда сўзловчи миллатнинг маънавияти юксалиб, нутқий малакаси ортиб боради. Акс ҳолда тил таназзулга юз тутади. Бу

эса нутқий малаканинг сўнишига, маънавиятнинг қашшоқланишига олиб келади.

Жамиятда яшаётган ҳар бир шахс алоҳида нутқ эгаси саналади. Лекин уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган нутқий қурол — ягона шу жамиятнинг тили ҳисобланади.

Инсон нутқий фаолиятга адабий тил маданияти қоидаларини мукамал билган ҳолда мустақил шуғулланиши, айниқса, бадиий адабиётларни, газета ва журналларни ўқиши, радио ва телевидениени тинглаши орқали эришади ва тинимсиз шуғулланиш натижасида нутқий малакага эга бўлади.

Адабий тил маданиятини чуқур эгаллаган ҳолда инсон нутқ маданиятига эга бўлади. Адабий тил маданиятини эгаллашда тилга бўлган эътибор, унга чинакам муҳаббат ва ҳурмат муҳим роль ўйнайди. Адабий тил ва меъёрларини шунчаки қизиқиш ва у билан номигагина шуғулланиш билан эгаллаб бўлмайди. Инсоннинг нутқий фаолияти уч кўринишда бўлади. Булар: *сўзлаш, мутолаа ва эшитиш*.

Сўзлаш деганда сўзловчининг маълумот, маслаҳат бериши, буюриши, ўзига номаълум бўлган нарсалар ҳақида сўраши тушупилади. Сўзлаганда сўзловчининг билими, маданияти, ахлоқи, одоби юзага чиқади. Сўзлашнинг диалог ва монолог кўринишлари мавжуд.

Мутолаа қилиш — ўқувчининг ёзма нутқ орқали асар муаллифи, тимсоллари билан мулоқотидир. Мутолаа туфайли ёзма нутқда акс этган воқеа-ҳодисадан хабардор бўлади.

Эшитиш. Жамият ўқитувчининг қўлига ёш авлодни, яъни ўз келажагини ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг нутқи ўта муҳимдир. Демак, бу касб инсонпарварлик, ватанпарварлик, юксак маданиятлилик, нутқий малакага эга бўлиш кераклигини талаб қилади.

I. ЎҚИТУВЧИ НУТҚИ МАДАНИЯТИ, НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА УСЛУБИЯТИ

II. Режа:

1. Ўқитувчи нутқида атамашунослик, сўз қўллаш ва нутқ маданияти масалалари.

2. Нутқ маданияти ва услубияти. Нутқнинг услубий турлари.

3. Ўзбек тилининг вазилавий услублари ва нутқ маданияти.

III. Мустақил ўқиб-ўрганиш учун адабиётлар:

1. Бегматов Э. «Нутқ маданияти очерклари». Тошкент. 1992, 73-бет.

2. Т.Кудратов. «Нутқ маданияти асослари». Тошкент. 1993, 28-бет.

3. Р.Кўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари». Тошкент, 1992. 33-48 бетлар.

4. Р.Кўнғуров ва бошқалар. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари». 1992, 67-бет.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

Мавжуд сўз атамалар ўзгариши: арабча жумҳурият, муаррих, мунаққид, муаллиф, инқилоб каби сўзларнинг ўрнини қайта жон киритилган сўзлар эгаллаши.

Мунший, қози, додҳо, харам, виқор, вожиб, воиз алфоз, андоза, асно, афгор, муфти, қушбеги каби сўзлар.

V. Лугат:

Асно — а) бирор иш ҳаракат, воқеа-ҳодиса бўлиб турган пайт, фурсат;

б) қисқа муддатли икки воқеа-ҳодиса оралиғи.

Андоза – кийим-бош, пойабзал ёки бошқа нарса. Бичиш, тайёрлаш учун ишлатиладиган қалин қоғоз (картон).

Андух – руҳий азоб, хафагарчилик, ғам, ғусса, қайғу.

Додҳоқ – Бухоро хонлигида адолат истовчилардан амир номига ариза қабул қилувчи лавозимли киши.

Воиз – диний мазмунда ваъз қилувчи, ваъз айтувчи, ваъзхон.

Вожиб – ҳар бир мусулмонга пайғамбар томонидан буюрилган, бажарилиши мажбурий бўлмаган шартлардан бири.

VI. Назорат саволлари:

1. Атамалар ва уларнинг қўлланиши ҳақида фикрингиз қандай?

2. Нутқ услублари деганда нимани тушунасиз?

3. Нутқ услублари асосан неча кўринишга эга?

4. Ҳар бир нутқ услубини белгилайдиган хусусиятлари ҳақида сўзланг.

VII. Маърузанинг мазмуни:

1. Сўзловчи нутқида атамашунослик, сўз қўллаш ва ўрнида ишлатиш нутқ маданияти масалалари бугунги кунда энг аҳамиятли масалалар сафидан жой олган. Чунки ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши унга бўлган муносабатни тубдан ўзгартирди. Ҳозирги кунда ҳамма-ҳамманинг эътиборида тилимиз тақдири бор: ёшлар, кексалар, талабалар; касбидан, соҳасидан қатъи назар ҳар бир зиёли тилимизнинг равнақи, келажаги ҳақида қайғурмоқда, ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилмоқда. Кейинги даврда фан-техниканинг барча соҳалари ривожланди, шаклланди. Натижада ўзбек тилида ҳам барча соҳаларда атамалар вужудга келди, ўзлаштирилди, янги атамалар ясалди. Мавжуд атамаларнинг кўпчилиги ўзгарди, янгиланди. Бу атамаларнинг аксарияти

умумадабий тилга ўтиб оммалашиб кетди ва ҳамма учун тушунарли бўлиб қолди. Ўзбек тили атамачилигида илгари кўпроқ араб тилидан ўзлашган: жумҳурият, мунажжим, муарриҳ, мунаққид, муаллиф, инқилоб каби сўзларнинг ўрнини рус тилидан ўзлашган сўзларни қўллаш кучайди. Бошқача қилиб айтганда, айрим сўзларга қайтадан «жон» ато этилди: жумладан, вилоят, туман, шўро кабилар. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, бир қатор сўзлар борки, уларни ҳозирги талабалар ҳам махсус луғатсиз ёки ўқитувчиларнинг ёрдамисиз тушуниши қийин: Масалан, мунший, қози, додҳо, ҳарам, аврануш, сипоҳсолар, виқор, вожиб, войиз, бадху, алфоз, андуҳ, андоза, асно, афгор, афтода, мисқол, муфти, қушбеги, пансод кабилар.

Бундай ҳолат мумтоз адабиёт намуналарини тўғри шарҳлаб беришга, улардаги бадиятни чуқурроқ ҳис қилишга ҳалақит қилади, у ёки бу байтни асл моҳиятини, шоир ёки адиб кўзда тутган асосий мақсадни тўла англаб етмасликка сабаб бўлади. Ана шу каби сўзларнинг маъносини ўргатмаслик, ўқувчига сингдирмаслик эса асар ёки ғазалнинг чала тушунилишига олиб келади, ўқувчиларни ва тингловчиларни уларнинг сир-асроридан бебаҳра қилади. Бу ўринда Рене Декартнинг қуйидаги фикрини эслатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир: «Сўзларнинг маъноларини одамларга тушунтириб беринг, шунда сиз инсоният оламини англашувмовчиларнинг ярмидан халос қилган бўласиз».

Инсон ўқишни, ёзишни, тинглашни, умуман, илмни, асосан ўрта мактабда ўрганади. Шундай экан, гап ўқитувчи билими, савияси қандайлигига бориб тақалади. Бу дегани ўқитувчи фақат тилни мукамал билсин дегани эмас, бу билан чекланиб ҳам бўлмайди. Умуман, гўзал ва серқирра тилимиздан фойдаланишда, атамаларни қўллашда ҳар бир соҳа вакили ҳам жуда эҳтиёткор бўлиши шарт. Акс ҳолда маълум бир мавзунини тушунишни, англашни қийинлаштиради. Бу эса

тилимизга, маданиятимизга путур етказади. Шунинг учун саводхонликни юксак даражага кўтаришга, ўқиш-ўқитиш ишларига эътиборни кучайтириш керак.

2. Ҳозирги илмий адабиётларимизда нутқ маданияти ва стилистика (услугият), асосан, кўшиб талқин қилинади. Баъзи ҳолларда бу икки тушунча бир-бири билан қориштириб юборилади, улар орасидаги фарқ лўнда, аниқ ажратиб берилмайди. Юқорида нутқ маданияти тушунчасига тўла аниқлик киритилди ва унинг моҳияти очиқ берилди. Стил сўзи грекчадан олинган бўлиб, ёзиш учун ишлатиладиган учи ўткирлаштирилган таёқчани билдириши бизга маълум.

Қадимги римликлар, грецияликлар стилга кишиларни ишонтириш санъати сифатида қараганлар. Стил сўзининг асл моҳияти ҳозирги кунда ҳам ана шу изоҳлардан унча узоқлашгани йўқ. Фақат кейинги даврдаги талқинларда вазифавий стилга (аслида услуб ўшадир) кўпроқ талқин бериб юборилган: услуб (стиль) нутқнинг жамият ижтимоий фаолияти маълум томони билан боғланган ўзига хос луғати ва бошқа хусусиятларига эга бўлган кўриниши бўлиб, нутқнинг худди шундай бошқа турларидан ўз ички хусусиятлари билан тафовут қилиб туради. Стил сўзи билан услуб сўзларининг асосий маънолари эса ҳозирги кунда бир-бирига тенгдир: ёзувчининг ўзига хос услуби (ёки тили); бадиий услуб (бадиий стиль) каби.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кунда тил услублари қуйидаги турларга ажратилади:

1. Сўзлашув нутқи услуби (алоқа-аралашув функцияси).
2. Илмий услуб.
3. Расмий иш қоғозлари услуби (хабар, ахборот бериш).
4. Публицистик услуб.
5. Адабий, бадиий нутқ услуби (тилнинг таъсир қилиш, тарғибот-ташвиқот ораси).

I. НУТҚ МАДАНИЯТИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

- II. Режа:
1. Нутқнинг тўғрилиги.
 2. Нутқнинг аниқлиги.
 3. Нутқнинг тозаллиги.
 4. Нутқнинг мантиқийлиги.
 5. Нутқнинг ифодалиги.

III. Мустақил ўқиб-ўрганиш учун адабиётлар:

1. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинов М., Умркулов Б. «Ўзбек нутқи маданияти очерклари». Тошкент, 1992.
2. Тожиёв Ё., Ҳасанова Н., Тожиёв Х., Йўлдошева О. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари». Тошкент, 1994.
3. Қудратов Т. «Нутқ маданияти асослари»
4. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари». Тошкент, 1992.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

Сўз матннинг шаклланиши. Нутқ мантиқи. Аниқлик, тўғрилик, тозаллик, ифодалик ва бошқа хусусиятлар. Сўзда ва нутқда мақсадга эришиш.

Лабларни қовуштирган масал.

V. Луғат:

Воиз — диний мазмунда ваъз қилувчи, ваъз айтиувчи ваъзхон;

Жаргон — бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос ва ўзигагина тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган ясама тил;

Узус — бирор тил жамоасида тил тизимида мавжуд бўлган имкониятларнинг фойдаланиб келинадиган қисми. Узус бир тилни бошқасидан ажратиб турадиган шартларни ҳам, тилнинг ички меъёрларини ҳам ўз ичига олади.

VI. Назорат саволлари:

1. Нутқнинг коммуникатив сифатлари деганда нимани тушунасиз?
2. Нутқнинг тўғрилиги нутқ маданияти учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай нутқ аниқ нутқ дейилади?
4. Нутқнинг аниқлигига қандай йўллар билан эришилади?
5. Ўзбек шоир ва ёзувчиларининг сўз бойлиги ҳақида сўзланг.

VII. Маърузанинг мазмуни:

Нутқ маълум бир сўзловчи ёки ёзувчи томонидан тингловчи ёки ўқувчига қаратилган матннинг шакллантирилган ташқи кўринишидир. Албатта, бу йўлланган нутқ тингловчига етиб бориб маълум бир таъсир кўрсатсагина, унга нисбатан яхши нутқ дейишимиз мумкин. Нутқ ҳар томонлама яхши бўлиши учун ўз олдига маълум талабларни қўяди. Бу талаблар нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, мантиқийлиги, таъсирчанлиги, тозаллиги, тушунарлилиги ва мақсадга мувофиқлигидир.

1. *Нутқнинг тўғрилиги.* «Тўғрилик деганда, — деб ёзади В.Г. Костомаров — нутқ маданиятининг зарур ва биринчи шarti сифатида адабий тилнинг маълум пайтда қабул қилинган меъёрига қатъий ва аниқ мувофиқ келишини, унинг талаффуз, имловий луғат ва грамматик меъёрларини эгаллашни тушуниш лозим бўлади».

Нутқнинг тўғрилиги унинг энг муҳим алоқавий фазилатидир. Нутқ тўғри бўлмаса, бошқа коммуникатив сифатлари ҳам вайрон бўлади. Нутқнинг тузили

ши тўғри бўлмаса, унинг мантиқийлиги, аниқлиги, мақсадга мувофиқлигига ҳам путур етади.

Нутқ тўғри бўлиши учун, асосан, икки меъёрга – урғу ва грамматик меъёрга қаттиқ амал қилишни талаб қилади. Сўзлардаги урғунинг кўчиши билан маънонинг ҳам баъзан ўзгариб кетиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик лозим. Бу ҳам нутқнинг бузилишига олиб келади.

Гап таъсиридаги бир сўзга тушадиган мантиқий (логик) урғунинг ҳам маънони фарқлашдаги хизмати катта. Грамматик меъёрга риоя қилиш деганда, гап тузиш қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзак ва қўшимчаларни ўз ўрнида қўллаш, эга ва кесимнинг мослиги, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш қонуниятлари тушунилади.

Машғулот учун

Назм:

*Ақл бир тирик жонки, билмас завол,
Ақл – турмуш, асли буни ёдлаб ол.
Ақлдан ғамгинлик, шодлик, ўктамлик,
Ақлдан борлигу, йўқлиги, камлик,
Киши иш қиларкан беақлу идрок,
Бўлур қилмишидан юрак бағри чок.*

Абулқосим Фирдавсий

II. Дўстлар даврасида ота ўғлига:

— Мушугимиз туғибди, бориб хабар олиб кел,
— деди.

Бола қайтиб келиб:

— Учта бола туғибди: икkitаси олапар, биттаси кулранг. Икkitаси ўғил, биттаси қиз. Учовининг ҳам кўзи очилибди...

Гап шу ерга келганда ота:

— Ишни бунақа бажариши мендан, — деди.

Бола гапида давом этиб:

— Овқат товоғини ювиб, тозалаб қўйдим, энди идишга сут қуйиб келаман, — деди.

Ота:

— Боламнинг бу одати онасидан — деди фахрланиб.

III. Отам менга пул бериб:

- Ўзимизга, сигиримизга, товуқларимизга егулик бирор нарса ҳарид қил, - дедилар.

Мен ўйлаб-ўйлаб, охири битта қовун сотиб олдимда:

— Мана дадажон, қовунни ўзимиз еймиз, пўчогини сигиримизга берамиз, уруғини товуқлар ейди, — дедим.

Отам: — Балли, ота ўғил, — деб хурсанд бўлдилар.

IV. Бир йигит чопонининг этаклари билан этигини яхшилаб артди. Буни кўриб турган бир кекса киши:

— Этикни ўз пулига сотиб олган, чопон дадасининг пулига келган, — деди.

2. *Нутқнинг аниқлиги* — бу сўзнинг ўзи ифодаланмаётган воқеликка мос ва мувофиқ келишидир. Аниқлик нутқнинг муҳим фазилатларидан бири сифатида қадимдан маълум. Фарб мутафаккирлари ҳам, шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шарт деб ҳисоблаганлар.

Аристотель: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди», — деган бўлса, Кайковус: «Эй фарзанд, сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганда маъноли гапир, бу нотикликнинг аломатидир. Агар гапирганда сўзнинг қандай маънога эга эканлигини билмасанг, қушга ўхшайсан...», — дейди.

Аниқлик нутқнинг фазилати сифатида ёрқин ифодалаш қобилияти билан, нутқ предметининг маъно

си билан, нутқда ишлатилаётган сўз маъноларини билиш билан боғлиқ бўлади.

Агар нотик ўзи фикр юритмоқчи бўлган нутқ предмети яхши билса, унга мос сўзлар танласа ва ўзи танлаган сўзларнинг маъноларига мос вазифалар юкласа, нутқ аниқ бўлиши тайин (муқаррар). Аниқликлар: нарсанинг аниқлиги ва тушунча аниқлиги.

Машқлар

I. “Ислом ва дунё”

Биринчи бўлиб сувнинг тортишиш қувватини, қонунини аниқлаган ва кема ясаган зот Нух алай-ҳиссаломдир. Аммо тарихларда Архимед дея қайд этилган.

Ернинг юмалоқлигини ва унинг радиусини илк илмий аниқлаган киши Абу Райхон Берунийдир, Галилей эмас.

Биринчи бўлиб қон айланишини топган олим Ибн Нафисдир, аммо Вильям Ҳарвай деб қайд этилган.

Илк марта микробни аниқлаган киши Султон Муҳаммад Фотиҳнинг устози Ҳазрати Оқшом Сиддиндир, Пастер эса ундан 400 йил кейин топди.

Умуртқа сили ва артритни аниқлаган Сиддиндир, Пастар эса ундан 400 йил кейин топди.

Мусулмонлар тақвимидан.

II. Ҳазрати Алининг васияти:

Аллома ўғли Ҳазрати Ҳасанга васият қилган эканлар:

— Билмаган нарсанг ҳақида сўзлама. Вазифанг бўлмаган ишга киришма. Ҳар ишни аҳлига қолдир. Фалокат келишидан қўрққан йўлингни тарк эт. Зеро бир ишда фалокат сезилганда уни тарк этмоқ кўрқув билан олға сурмоқдан хаёрлидир.

Ўзингдан кучли зотлар орасинда сабр этмоққа ўрган, зеро ҳақсизлик қаршисида ҳақ учун сабр этмоқ — энг яхши одатдур-ахлоқдур.

Киши дунёда охирати учун нима ҳозирлаган бўлса, эртага шу нарсага эришади.

Сўз аҳли бўлишдан кўра, иш аҳли бўлгин.

*Қачонгача излагайсан нажот мардлардан,
Мардлар ишин ўзинг қил-у, қутул дардлардан!*

Баҳовиддин Нақшбандий.

*Дард кўрган юракдан чиққан сўз,
Дардли юракларга малҳам бўлади.*

*Мен саҳна ҳам дарбоз арғамчисидай тор бўлишини
истардим. Бу тажрибасиз одамларнинг қўлидан келмай-
диган ишларга қўл уриш иштаҳасини қайтарди.*

Пўлат Носир. “Театр” журнали, 1999 йил.

III. Яхши, содда, аниқ фикрлар унитилиши мумкин, лекин ҳеч қачон ўлмайди.

3. *Нутқнинг мантиқийлиги* тўғрилиқ ва аниқлик билан чамбарчас боғланганлигидадир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифодалаш учун муваффақиятсиз танланган луғавий бирлик ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчилликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ бориб етмаслигига, баъзан умуман, англашилмаслигига олиб келади. Нутқни тузишдаги эътиборсизлик натижасида баъзан, ҳатто мантиқсизлик юз беради. Куйидаги мисолга эътибор қилинг: «Фермер жонкуярлари олти ойлик давлатга сўт сотиш планларини муддатидан олдин бажардилар» (Га

зетадан). Гапда сўзларнинг тўғри бўлмаганлиги, «олти ойлик» бирикмасининг «сотиш» сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантиққа путур етаяпти, ҳатто хато фикр ифодаланаяпти.

Илмий услубда ёзилган асарлар яхлит бир тузилишга эга. Унда кириш, асосий қисм, хулоса мавжуд бўлиб, улар ягона бир ҳалқага бирлашади. Бадиий нутқ тузилиши эса, бироз бошқача. Айтайлик, фикрлар бир маромда баён қилиниб келинди-ю, бирданига узилиш юз беради ва энди бошқа воқеалар ҳикоя қилиниб кетилади. Бу нарса гўё мантиқий изчилликка путур етказгандай кўринса-да, аслида ундай эмас. Бадиий асарларда, хусусан, роман, қисса каби жанрлардаги кенг планлилик тасвир қурилишини ана шундай тузишни тақозо қилади. Мантиқан путур етмаганлиги бундай асарларнинг охирида маълум бўлади. *Нутқнинг мантиқчилиги* деганда, яхлит бир фикрлар ривожини изчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ мақсадга мувофиқ равишда ишлатиладиган нутқни тушунамиз.

Машғулот учун машқлар

I. «Сабр» – сабр «аччиқ», аммо фойда берувчи; у қаттиқ, аммо зиён-заҳматни даф этувчи. Қайси бахт-сиз сабр этагини тутган бўлса, у охири муродига етади, қайси бир гирифтор кўнгул сабр тугунини бўшатмаган бўлса, унинг бахт тугуни очилади. Сабр шодликлар калитидир. Бандларни ечувчидир. Сабр ўртоқдир, суҳбати зерикарли, аммо мақсадга олиб борувчи; сабр узоқни кўзлаган улфатдир, аммо охирида истакка етказувчи. Сабр уловдир, секин юради, аммо манзилга элтувчидир.

Сабр туядир, оғир қадам, лекин бекатга олиб борувчидир. Сабр насиҳатгўй, ачитиб гапирди, киши табиати ундан озор чекади, лекин амал қилган охирида муродига етади. Сабр табиб, бадхўр дори, бемор ундан азоб тортади, аммо охирида соғлиққа эришади.

Сабр саҳросида роҳат қилиш изтироб чекиш билан баробар; сабр даштида дам олиш югуриш билан тенг. Сабр бор ерда айрилиқ билан куйганларга ўлишдан ғам йўқ; иштиёқ эгаларига ҳажр ўтида кўришдан алам йўқ.

Сабр ҳажр шомидек қоронғу ва узун, аммо сўнги висол тонги; сабр ҳаж йўлидек қийин ва йироқ, аммо ниҳояти иқбол каъбаси.

Балога гирифтор бўлиб, нобуд бўлиш хавфи остида қолган одамнинг ҳаёти сабр туфайли озод; ҳар бир ноумид шахснинг тушкун руҳи сабр туфайли тетик, обод.

*Алишер Навоий асарлари асосида
«Муслмонлар тақвими» китобидан.*

II. «Насиб этмаса»:

Мулла ака сигирини сотадиган бўлиб, иккита ҳаридорни уч мартадан қатнатди, ҳар гал нарҳини ошириб борди. Аввало, фалон мингга сотилса, яхши бўлар эди, деган эди. Нарх ўйлаганидан анча ошди... Лекин... Сигирга қараркан, ҳаваси келди. Териси товланиб турибди, имкони бўлганда-ку, қўлдан чиқармасди-ю, қизини узатиши керак. Яхши мол эди-да.

III. Дамачининг қовунини емабсиз, дунёга келмабсиз.

Дамачи — Тошкент яқинидаги Зангиота туманидаги бир қишлоқ.

Ҳасанбой ҳусайниси (узум), Қува анори, Варганда узуми, Марғилон турупи, Оққўрғон анжири. Улар қадимдан машҳур бўлгани каби Дамачи ширин-шаккар қовунлари билан машҳур бўлган эди. Ҳозир шу мевалар Мирзачўлда ҳам яхши етиштирилапти.

IV. Мақоллар:

1. *Иш деса оғрийди ошиқ-мошигим,
Ошга деса тайёр катта қошигим.*
2. *Ошга қўноқ- ишга нўноқ.*
3. *От бўлсанг-у, кишнамаснг,
Одам бўлсанг-у, ишламасанг.*
4. *Ишчан тилаги — тонг ота қолса,
Ялқов тилаги — кун бота қолса.*
4. *Аҳмоқ кулгуга тўймас,
Ялқов — уйқуга.*
5. *Ишчанлик тўрга тортар,
Ялқовлик — гўрга.*
6. *Туяқушга уч десалар, мен туяман, дейди,
Бўлмаса юк кўтар десалар, мен қушман дейди.*
7. *Ялқов хотинга боласи борлиги баҳона.*
8. *Ўроқчини ёмони ўроқ танлар,
Ишёқмас мардикор кетмон танлар.*
9. *Дармони йўқнинг, армони йўқ.*

4. *Нутқнинг тозалиги.* Нутқнинг тозалиги деганда, энг аввало, унинг адабий тилнинг лисоний меъё-рига мувофиқ келиши ё келмаслиги тушунилади. Дарҳақиқат, яхши идеал нутқ ҳозирги ўзбек адабий тили талабларига мос ҳолда тузилган бўлиши, турли тил, ғайри адабий тил унсурларидан холи бўлиши керак. Бу масаланинг лисоний томони бўлиб, нутқий тозаликнинг нолингвистик жиҳатлари ҳам ундан кам бўлмаган аҳамиятга эга.

Нутқимизнинг тоза бўлишига ҳалақит бераётган лисоний унсурлар, асосан диалектизмлар ва варваризмлар билан маълум бадий эстетик вазифани бажариши муаллифнинг маълум ғоясини, ниятини амалга оширишга хизмат қилиши мумкин. Айтайлик, муаллиф миллий колоритни бермоқчи ёки асар

қахрамонини қаерлик эканлигига ишора қилишда диалектизм ва варваризмга мурожаат қилиши, ҳатто зарурдир. Масалан, «Ёшулли, сенинг қизинг бунда гапирилмаган, овва, ёшулли, сан манглайи қара баткирдор, на сабабдан мундоқ ёмон сўзларни элга тар-қатдинг?» (Мирмуҳсин). Ушбу мисолда диалектизм-лар ҳудудий колоритни тузишга хизмат қилгани каби, қуйидаги мисолда диалектизмлар ҳудудий колоритни бузишга хизмат қилгани каби, қуйидаги мисолда варваризмлар — чет сўзлар характер яратишда ёзувчига кўмаклашган.

«Дубора» яна борди бир ишга шул (сўкиб, нет — деди, келма, дуррак, пошёл!). *Мирмуҳсин.*

Паразит сўзлар деб аталувчи луғавий бирликлар ҳам тил маданияти учун ётдир. Улар, асосан сўзлашув нутқида кўп ишлатилиб, нотиқнинг ўз нутқини кузатиб бормаслиги, эътиборсизлиги натижасида пайдо бўлади ва бора-бора одатга айланиб қолади. Масалан, айрим кишилар ўзлари сезмаган ҳолда «демак», «хўш» каби сўзларни қайтара беришга ўрганиб қолганлар. «Бир докладчининг бир соатли нутқида, — деб ёзади А.Аҳмедов, - «ўртоқлар» сўзи 101 марта, «яъни» сўзи 73 марта, «демак» сўзи 60 марта такрорланганлигини гувоҳи бўламиз. Қаранг, бир соатлик нутқда 234 та ортиқча «бекорчи» сўз ишлатилган». (*А.Аҳмедов «Тил бойлиги». Тошкент, 1968 й. 27-бет*).

Такрорлаш учун машқлар

Назмда тез айтиш:

I. *Чаманларни, чайласини*

Четидан чигиртка чиқибди.

Чигиртка чаманни чеккасидан чиқибди.

Чаман чигирткани чеккасига чертибди.

Чигиртка чириллаб қочибди.

II. *Қалам қошинг, қаро қошинг,*

Қийиқ қайрилма қошинг қиз.
Қилур қатлимга қаст қайраб,
Қилич қотил қарошинг қиз.
Қафасда қалб қушин қийнаб,
Қанот қоқмоққа қўймайсан,
Қараб қўйгил қиёким,
Қалбимни қиздирсин қуёшинг қиз!

Э.Воҳидов.

III . *Ўзбекистон! Сен авайла болаларингни*
Улар ўсиб, доно бўлиб, боғлаб қўяр
Етмиш йиллик яраларингни.

1994.01.06. Болаларни асраш куни.

Азизлар!.. Меҳр топсак, оқибат топсак,
Меҳримизни олайлик қўлга.
Оқибатни сотмайлик пулга,
Муҳаббатни ўрайлик гулга,
Яхши ният билан чиқайлик йўлга.

П.Носиров. 1994. 1.IX. Мустақиллигимизнинг
уч йиллиги. Анқарада “Ота Турк” стадионида
ўқиганман.

IV. Ақлли одам қиладиган ишнинг охири нима билан ва қандай тугашини олдиндан кўз олдига келтириши керак. Қаерга боришни йўлга чиқишидан олдин билиши керак. Акс ҳолда йўлнинг ярмида сарсон бўлиб қолади, фалокатдан бошқа нарсага йўлиқмайди. Ўзибилармон одам ҳамиша машаққатда яшайди.

«Бири кўр, бири соғ икки одам ўрага йиқилса, уни кўриб одамлар кўзи соғ одамни айблайдилар, кўзи ожиз кишининг ишини узрли деб биладилар».

«Калила ва Димна»дан.

V. Тўғрилиқ ва тозаликка дўст бўл. Дунёда тўғриликдан, тозаликдан яхши дўст бўлмайди. Тўғрилиқ

билан ҳар нарсага эришса бўлади. Бу шундай давлат-ки, улашганинг билан камаймайди. Ўт, сув, ваҳший ҳайвонлар ва бошқа зарарли нарсалар ҳам унга зиён етказа олмайди. Кимки тўғри йўлдан четга чиқиб давлат орттириш билан шуғулланса, ўз умрини ёмон ишларга сарф этса, ғафлатда қолади.

Бу дунёга берилган одам – бойликка ҳирс қўйган одам: ипак қуртига ўхшайди, у қанчалик кўп ипак ўраса, ўз қўл-оёғини шунчалик қаттиқ боғлаган ва нажот йўли шу қадар қийинлашган бўлади.

Тўғри сўзни топиб гапиришга ўрганинг!

«Калила ва Димна»дан.

5. *Нутқнинг таъсирчанлиги* деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилган ва шунинг учун унинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазиятни эътиборга олиш ҳам муҳимдир. Яъни нотиқ тингловчиларни ҳисобга олиши – кишиларнинг билим даражасидан тортиб, ҳатто ёшигача ўз нутқининг тингловчилар томонидан қандай қабул қилинаётганини назорат қилиши лозим бўлади. Профессional билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган тингловчилар олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилиш керак эмас. Хуллас, нотиқдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади ва ифодаламоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб қўйилади. Хўш, таъсирчан нутқ деганда, қандай нутқни тушунмоқ керак? Унга В.Н.Головин шундай таъриф беради: «Таъсирчан нутқ деб, нутқ қурилишининг тингловчи ва ўқувчи эътибори ва қизиқишини қозонадиган хусусиятларига айтилади. Ўз навбатида, шу хусусиятларга эга бўлган нутқ таъсирчан саналади».

Омма тушунадиган тилда гапириш, уларни ишонтира олиш нотиқлар олдида қўйиладиган асо

сий шартлардан ҳисобланади. Бунинг учун эса юқорида айтилганидек, мавзуни яхши билишдан ташқари, уни баён этишнинг аниқ белгиланган режаси бўлиши керак. Нутқдаги фикрларни биринчи ва иккинчи даражали тарзда тузиб, уларни ўзаро боғлаб, тингловчиларга аввал нутқ режасини таништириб, гапни боғлаш лозим. Вақтни ҳисобга олиш нотиқлик фазилатларидандир, чунки сўзлаш муддати олдин эълон қилиниб, шунга риоя қилинса, агар иложи бўлса, сал олдинроқ тугатилса, тингловчилар зерикмайди.

Сўзловчиларнинг ўз нутқига муносабати ҳам муҳимдир, чунки шундай бўлгандагина қуруқ расмиятчиликдан қочиш бўлади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқа яхши бўлади. Нотиқ фикрларининг ўзи ёки тингловчилар ҳаётидан олинган мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қилса, мавзуга доир субъектив фикр-мулоҳазаларини билдирса, нутқ ҳам ишонарли, ҳам таъсирли бўлади.

Такрорлаш учун машқлар

1. «Меҳнат» монолоғи:

Мен пок қалбли кишиларга доимо йўлдошман. Мени шарафлаган кишининг бошига бахт қуши бўлиб кўнаман. Мен севган ва мени севган инсон юзидан поклик нури ёғилиб, кўрқув ва ваҳиманинг нима эканлиги билинмайди. Мен кўксидан нишонлар ял-ял товланаётган инсонларга мамнун боқаман. Шу тобда жаҳон бўйлаб бақиргим келади: «Э-ҳей... бу дунёда ўз қадрини топган меҳнатман».

Менинг бу ҳайқириминг энгил-елпи ҳаёт сари ошиққан, мол-давлат ҳирсида ёнаётган кишилар устидан қаҳқаҳа отади. Мен яратиш, қуриш ишқидан олға интиляётган инсон билан ёнма-ён ҳаракат қиламан, қадам ташаббусман. Улар чарчаш нималигини билиш

майди. Чунки уларнинг бошлари ярқираётган бахт-иқбол тожи йўлларини равон ва оидин қилиб турибди. Мен мағрурман! Чунки инсон мени қадрламоқда! Бу қадр эса менинг эмас, балки инсоннинг қадри, бахт қувончи, шону шавкати.

II. Назмда:

*Шукур Бурҳонни ҳам кузатиб қўйдик,
Кетди, қон юраги устида қўли.
Ортидан эргашиб бориб, биз қўйдик,
Бордик дўстлар ҳам, сўзладик, ёлғон
Санъат фидойилари: Мен сизга айтсам,
«Ундай Шукур Бурҳон!..
— Бундай Шукур Бурҳон!..
Тиригида ҳеч ким айтолмаган гаплар
Ҳали совимаган тупроғига ёғди.
Шунча дўсти бор экан, у билмаганди.
Ёпирай, тасаввур ҳам қилмаганди...
Чунки, уч кун олдин почтадан олган,
«Меҳнат дафтарчаси»н қучоқлаб, ҳайрон
Хотини олдида: шундай йиғлаганди...
Ўкраб-ўкраб йиғлаганди.
Ҳўнграб йиғлаганди.
Кўзга тор бўлиб ёруғ жаҳон.
Эркак боши бундай эгилганди...
Балки узилгандир ўшанда жсони.
У, балки мендан ҳам Яшарди кўпроқ.
У, балки Сендан ҳам Яшарди кўпроқ.
Эй, қўнғир тупроқ! Эй муқаддас тупроқ!
Сен Шукур бобога болиш бўл юмшоқ!..*

Муҳаммад Юсуф

III. Масал:

«Тишлар ғаразгўй тилдан сўрабдилар:
- Нега доим бизларни шамоллатаверасан?
Тил тикиллаб жавоб берибди:

- Сендан нарида лаблар бор – уларни қовушганини кўраолмайман, уларни бир-биридан ажратиб туриш менинг вазифам.

Рубоий:

*Олим агар илмига қилмаса амал
У – устига китоб ортилган эшак.
Илмсиз қозини эшак деб айтма,
Чунки бу эшакка тухматдир бешак!
Ҳазил-мутойиба:*

- Хотиним билан ажрашмоқчиман. Мана олти ой бўлдики, у мен билан гаплашмайди.

- Ақлинг борми ўзи! Бошқа бундай хотинни қаердан топасан?...

IV. Сатира-юмор:

«Кооператив санамлар»

С. Саидов.

*Бўлардан Амриқою Фаранг ҳиди келади
Ўзлари келмай бурун, қаранг ҳиди келади.
Қулоқларида зирак, зиракми ё ғилдирак?
Жайрадай хурнайган соч, бу сочларни кўрсанг қоч!
Лаблари ҳам чўччайган, буларда ишқ кучайган,
Нозланса бети билан, имлайди кети билан.
Оёқлари билонглар, мисли чипор илонлар,
Ҳов, жўралар, инилар, огоҳ этай билинлар,
Бу тун иноқ бўлсангиз, (Бўлар жуда шўхдурлар)
Бир умр даволар сўнг «кооператив дўхтурлар»...*

«Муштум»дан.

I. ЎҚИТУВЧИ НУТҚИГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

II. Режа:

1. Нутқнинг таъсирчанлигига эришиш йўллари.
2. Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатларида муомала одоби
3. Ўқитувчи нутқига қўйиладиган талаблар.

III. Мустақил ўқиб-ўрганиш учун адабиётлар:

1. Маҳмудов Н. «Маърифат манзиллари», Тошкент, 1999.
2. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари», Тошкент, 1992 й.
3. Қудратов Т. «Нутқ маданияти асослари», Тошкент, 1993.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

Тилнинг тасвирланган ифодалари. Ўзлаштириш — ўз муносабатини аниқ белгилаб олиш.

Тилда диалектик бирликка эришиш.

Мавзуга масъулият билан ёндашиш — «Осмон йироқ, ер қаттиқ». Таърифи. Илон бошлар ким, саватбошларчи? Иккиюзламачилар. Тийрак нигоҳли ўқитувчи. Нутқни такомиллаштириш.

V. Луғат:

Мантиқ — (арабча) тафаккур шакли ва қонунлари ҳақидаги фан, логика.

Нутқнинг мантиқийлиги — лексик, семантик ва синтактик меъёрга амал қилиш.

VI. Назорат саволлари:

1. Ўқитувчи нутқига қандай талаблар қўйилади?
2. Ўқитувчи овоздан қандай фойдаланиши керак?
3. Ўқитувчи нутқда фикрни ифодалаш усуллари ҳақида гапиринг.

VII. Маърузанинг мазмуни:

Машхур ва таниқли нотиқлар ҳам ўз нутқларининг намунали бўлишини таъминлашда қуйидаги асосли ҳолатларга алоҳида эътибор берганлар:

1. Ўзи тўхталмоқчи бўлган масала ёки мавзуни чуқур ўрганиш, ўзлаштириб олиш, ундаги масалага ўз муносабатини аниқ белгилаб олиш.

2. Ўз дунёқарашига эга бўлиш, сўз билан иш бирлиги, назария билан тажрибанинг диалектик бирлигига эришиш, фикрларни илмий асослаш.

3. Мавзуга маъсулият билан ёндашиш, уни омма олдида тўлиқ очиб беришга, ёритишга диққат қилиш.

4. Ҳар нутққа жиддий тайёргарлик кўриш, жумладан, маърузани нимадан бошлашдан тортиб, нима билан тугатишгача жиддий ўйлаб олиш, масалаларни ўртага ташлаш, кетма-кетлигини яхшилаб белгилаб олиш, уларнинг ўзаро боғланишини таъминлаш, маълум режалар ёки режа-конспектлар тузиб олиб, ўзи учун алоҳида ва кенг тўхталиш зарур бўлган ўринларни белгилаб олиш ва бошқалар.

Нутқнинг таъсирчанлигига эришишда тилнинг тасвирий воситалари ҳисобланган метафора, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, эпитет, такрор ва адабий кўчирмаларнинг ҳам ўрни беқиёсдир. Нутқда таъсирчанликни таъминлаш учун мақоллар, маталлар, ҳикматлар ва сўз иборалари, айниқса, фразеологизмлардан кенг фойдаланиш зарур. Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ўз ҳикоя

ларининг кўпчилигида эпиграф сифатида мақоллар келтириш билан дарҳол ўқувчи диққатини тортади:

«Осмон йироқ, ер қаттиқ» (Бемор).

«Отнинг ўлими, итнинг байрами» (Ўғри) кабилар.

Масалан: 1. Оллоҳ берса қулига

Тутқазади қўлига.

2. «Икки киши талашяпти ер меники деб.

Ер айтади: - Эй нодонлар, икковинг ҳам меники».

3. Биров енгади, енгади биров,

Бу ҳаёт қонуни албатта.

Ноғора дуторни босади биров,

Аmmo ўрнимас санъатда.

4. (Ҳазил-қўшиқ):

Опа-сингил, опа-сингил,

Бир йигитга қўйди кўнгил.

Ранжиб қолди энди опа,

Опасидан сингил хафа.

Янгамизни қариндоши илон бошлар,

Келар бўлса зум ўтмасдан пишар ошлар.

Каминанинг қариндоши сават бошлар,

Келар бўлса чимирилгай шу дам қошлар.

Илонбошга дастурхон ҳам булар қуюқ,

Сават бошга дамланади чой ҳам суюқ.

Очиқ чехрали одам иккиюзламачиликдан йироқ бўлади. Очиқ чехралилик, айниқса, ўқитувчи учун зарур фазилатлардандир. Зеро, ўқувчилар қалбига йўл топиш, меҳрини қозониш ўз фанининг чинакам ихлосманди қила олиш ҳазилакам иш эмас. Бунинг учун, албатта, ўқитувчининг кенг феъли-ю, саҳоватли қалби, ўткир зеҳни-ю, теран фикри, тийрак нигоҳи муҳимдир.

Агар ўқитувчи ўқувчиларнинг юрагига яқин нарсаларни беролмаса, уларда ўзига нисбатан илиқ ҳиссиёт ҳосил қилолмаса, улар кўнглига йўл топиши жудаям қийин бўлади.

Инсон хулқи-атворида энг муҳим қонун бор, агар биз бу қонунга амал қилсак, ҳеч қачон кўнгилсиз ҳолатга тушмаймиз. Чунки бу қонун ўқувчиларни кўпроқ ўзимизга мойил қилишга ёрдам беради. Лекин биз уни озгина бузишимиз билан дарров кўнгли-сизликка учраймиз. Бу қонда қуйидагичадир: ўқувчилар билан шундай муомалада бўлингки, улар бу муомаладан ўзларининг аҳамиятлироқ эканини ҳис қилишсин. Бошқаларнинг кўз ўнгида аҳамиятли бўлиш хоҳиши инсон табиатининг энг асосий белгиларидан биридир. Чунки катталарнинг ўз суҳбат мавзуси бўлгани каби болаларнинг ҳам тўлиб-тошиб гапирадиган мавзулари бўлади. Шунинг учун кўпни кўрган кишилар болалар билан бола бўлиб, кексалар билан кекса бўлиб суҳбат қуришга ҳаракат қиладилар. Тажрибали ўқитувчилар суҳбат чоғида инсон кўнглини асрашга, унга мулойимлик билан йўл топишга ҳаракат қиладилар. Тажрибали ўқитувчилар бирор жиддийроқ фикр-ни айтишдан олдин ўқувчисини (тингловчисини) суҳбат мавзусига тайёрлаб олишга интилади. Шундай қилинганда тингловчи ҳар қандай ҳаяжонли ва қайғули хабарларни ҳам анча енгил қабул қилади ва тўғри муносабатда бўлади. Инсон қалбини забт этиш, унинг муҳаббатини қозониш учун кўп нарса керак эмас, ширин сўз, самимий муомала кифоя.

Инсон бутун умри давомида ўз нутқини такомиллаштириб боради. У тилимизнинг бой имкониятларидан унумли фойдаланиш орқали нутқнинг гўзал, раван, ифодали, таъсирчан бўлишига интилади. Зеро, гўзал ва таъсирчан сўзлай билиш ҳам санъат. Лекин бу санъатдан бебаҳра инсонлар ҳам ҳаётимизда учраб туради. Бу санъатдан бошқа касб эгаларидан фарқли ўлароқ ўқитувчи бебаҳра бўлса-чи? Бу асло кечириб бўлмас ҳолдир.

Қайси фанни ўқитишдан қатъи назар, ўқитувчининг асосий қуроли, таъбир жониз бўлса, кетмони унинг нутқидир. Кетмон ўткир бўлса, ер ҳам, кетмончи ҳам ҳузур

қилади, агар кетмон ўтмас бўлса, ернинг ҳам, кетмончи деҳқоннинг ҳам аҳволига вай бўлади. Худди шундай ўқитувчининг нутқи ўтмас бўлса, унинг билими қанчалик чуқур ва тугал бўлмасин, ўзига ҳам азоб, ўқувчи ёки тингловчига ҳам азоб. Она тилида пухта, лўнда ва ширадор нутқ туза билиш малакаси ва маҳорати математика ўқитувчиси учун ҳам, она тили ўқитувчиси учун ҳам бирдай зарурий фазилатдир. Ўқитувчи гўзал, ўзини ҳам, сўзни ҳам қийнамайдиган равон ва ибораларга бой нутқи билан ўқувчиларни маҳлиё этиб, бермоқчи бўлган билимини ёш инсон шуурига осонлик билан олиб киради. Зотан, она тили миллий маънавиятимизнинг дунёни теран идрок этишимизнинг заминидир».

Н.Маҳмудов «Маърифат манзиллари», 28-бет.

Машқ учун

Уйғун ва И.Султоннинг “Алишер Навоий” драмасидан парча:

Навоий Султон Ҳусайн ҳузурига келар экан, унинг мақсади шаҳоншоҳни Мажидиддин қилмишларидан хабардор қилиб, вазирни саройдан четлаштириш, шу билан давлатни мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўшишдан иборат. Шунинг учун ҳам унинг дастлабки сўзлариданоқ туб маъно англатувчи пичинг, таъма сезилиб туради. Олим Хўжаев бунда Навоийнинг руҳий дунёсига ҳаракатни, ундаги темпни шошқалоқлик билан билдириб қўймасликка интилади. Гарчан шоҳга пичинг қилса ҳам бу сўзлар, асосан Мажидиддинга тегишли эканини назарда тутлади.

Ҳусайн: — Алишер, мен хазинанинг аҳволидан бе-хабар сизга кўп пул ваъда қилган эканман.

Навоий: — Мен шоҳимизнинг ваъдалари чин ва мўътабар деб ишонган эдим.

Ҳусайн: — Мавлоно Мажидиддиннинг айтишига кўра, хазинада ақалли икки туман ҳам ақча қолмабди.

Навойй: — Мавлоно Мажидиддин айтган бўлсалар инонмоқ керак, чунки Мавлоно ҳар нарсадан ҳам хабардор.

Мажидиддин: — Шоҳим тўғри айтадилар... Хазинанинг аҳволи оғир, ҳаражатлар кўп.

Навойй: — Гапларингизга инонмоқ керак.

Бу вақтда Ҳусайн Бойқаронинг ҳам ички кечинмалари одатдагидан бошқача. У Мажидиддин ҳавола қилган шеърнинг мазмунидан ўзича хулоса чиқариб, Алишер билан ўзининг муносабатини ўзгариб бормоқда деб тушунади. Бу борада Мажидиддин катта иш кўрсатди. Алишернинг истеҳзоли, пичингли гапларидан сўнг унинг шубҳалари ортади ва Мажидиддин даъвосини ҳақ деб биледи. Лекин ўз шубҳаларини Алишердан яширишга тиришади. Шунинг учун артист Лутфулла Назруллаев ҳам ички эҳтирос, ҳаяжонни босишга интилиб ўзини вазмин тутеди:

— Алишер, мен сизни шундай вазиятда биринчи мартаба кўриб турибман. Муғомбирлик сизга ярашмас экан. Кўп ўтмай Алишер Дарвешалининг салтанатига қарши бош кўтарганини эшитади ҳамда пичингларнинг асосий сабаби шунда эканини тушунади.

Шоҳнинг истагига кўра, у кўзғолонни бостиришни ўз зиммасига олади. Лекин унинг хаёли бошқа нарсда: у Мажидиддиннинг қилмишларидан шоҳни хабардор қилиб, ҳалокат ботқоғидан халос этмоқчи. Зотан, Алишернинг бу ерга келишидан мақсади ҳам Бойқарони Мажидиддиннинг кирдикоридан хабардор қилишдир. У сафарга жўнаш олдидан:

— Шоҳим, бир илтимосим бор, дейди. Олим Хўжаев бу сўзларни айтар экан, ўз ҳаяжонини яширишга интилади. Лекин ҳар сафарги янги-янги луқмада бу яширин ҳолат аста-секин ошқор тую ола бошлайди. Оқибатда нутқнинг суръати ҳам тобора жадаллашиб боради:

Навойй: - Амир Мажидиддин саройдан узоқлаштирилсин.

Хусайн: - Сабаб?

Навой: - Давлатимизни яксон қилмоқчи бўлган
хоинга салтанат даргоҳида ўрин йўқ!

Мажидиддин: - Тухмат!

Навой: - Тафтиш тамом бўлмагани ҳолда Ёдгор-
нинг бошини олдириб юборишни нима деб фаҳм-
лаш керак?

Хусайн: - Қачон? Ким олдириб юборди?

Навой: - Шу бугун, улуғ вазирингиз!

Бу гапларни эшитгандан сўнг Мажидиддин қаттиқ
безовталанади, шошиб қолади. Кўзини қаерга яши-
ришни билолмайди. Худди қопқонга тушган тулки-
дай гангийди ва тезлик билан ўзини ҳимоя қилишга
тушади.

И.Пўлатов "Саҳна нутқи". Т.:Ўқитувчи, 1994.

I. НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ

II. Режа:

1. Нотиқлик санъати ҳақида.
2. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъатининг ўхшаш ва фарқли томонлари.
3. Таълим жараёнида нутқ маданияти масалалари.

III. Мустақил ўқиб-ўрганиш учун адабиётлар:

1. Каримов И. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори».
2. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умркулов Б. «Ўзбек нутқи маданияти очерклари». 1992.
3. Маҳмудов Н. «Маърифат манзиллари». Тошкент, 1999.
4. Маҳмудов Н. «Тил» Тошкент, 1998.
5. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Х., Йўлдошева О. «Ўзбек нутқи маданияти ва услубияти асослари». Тошкент, 1994.
6. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. «Нутқ маданияти ва услубият асослари». Тошкент, 1992.
7. Қудратов Т. «Нутқ маданияти асослари». Тошкент, 1993.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

Фазилат. Фаҳм, фаросат. Таълим жараёни. Маърифат манзиллари: сўзга чечан, гапни дўндиради, сўзомонлик санъати, гапга уста, чиройли гапиради. Табиий қобилият. «Янги олам, янги одам қайтадан туз-

V. Луғат:

Воиз — диний мазмунда ваъз қилувчи, ваъзхон.

Нотиқ — ўз фикрини аниқ, лўнда ва таъсирчан ифода эта оладиган инсон.

VI. Назорат саволлари:

1. Нотиқлик санъати деганда нимани тушунасиз?
2. Нотиқлик санъати билан нутқ маданияти тушунчасининг ўхшаш ва фарқли томонлари тўғрисида айтиб беринг.
3. Нутқ маданиятининг таълим тарбия жараёнига таъсири.

VII. Маърузанинг мазмуни:

«Бизнинг Шарқда, хусусан Ўзбекистонда нотиқлик санъати азалдан маълум ва машҳур бўлган. Чунки «Маъноли ва маданиятли, бежирим гапира билиш, сўзнинг орқа-ўнгини, муносиб ўрнини фарқлай билиш, нутқий фаҳм-фаросат, тархли нутқ одоби каби фазилатлар Туронда инсон умумий ахлоқнинг маънавий расолигининг таянч устунларидан саналган».

Н.Маҳмудов «Маърифат манзиллари».

Орамизда сўзга чечан, сўзга уста, сўз устаси, сўзамол, сўзамоллик, сўзни боппайди, гапни дўндиради, гапга уста, чиройли гапиради каби иборалар бор. Келтирилган сўз ва ибораларнинг барчаси инсон нутқининг, инсон нутқи камолотининг даражасини умумий, жўн нутқдан фарқланадиган нутқ намуналарини ифода қилади. Аммо ҳамма ҳам бир хилда гапга чечан, ўта чиройли гапирувчи бўлавермайди. Нутқий чечанлик, нотиқлик, алоҳида қобилиятдир. Чинакам нотиқлар нотиқлик маҳоратига, нотиқлик санъатига табиий қобилият, шу билан бир қаторда ўз тили, нутқ-қи устида тинимсиз ишлаш натижасида эришадилар.

Гап нотиклик устида борар экан, унинг энг замонавий турларидан бири – воизлик тўғрисида тўхталишимиз табиий. Воизлик санъати билан шуғулланадиган кишилар халқнинг назаридаги етук аллома бўлганлар ва улар нодир истеъдод соҳиби сифатида қадрланганлар. Масалан: Алишер Навоий замонасида Ҳусайн Воиз Кошифий ана шундай кишилардан бўлганлар.

Шунингдек, бундан аввалроқ, Соҳибқирон Амир Темур замонасида Воиз Ҳурмуз, Бобур Мирзо ҳамда Мирзо Улуғбек замонасида сарой аҳли орасида тиббий олимлар, мунажжимлар, Шайхул Ислоҳ қаторида, албатта, нотиклар, саркардалар билан войизлар ҳам сарой аҳли назарида етук алломалар бўлишган.

Масалан: Ўзбекистон Миллий академик драма театри дастуридан муносиб ўрин олган, Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов қаламига мансуб бўлган «Соҳибқирон» асаридан бир парча келтирсак: «Ҳофиз Шерозийнинг Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари билан учрашув саҳнаси:

Ҳофиз: — Аълоҳазрат!

Мен бир йўловчи қарвон элчисиман
Қора Юсуф деб аталмиш сур бир қароқчи
Қарвонларни талар экан Макка йўлида
Бизни ундан қутқаришди сарбозларингиз
Элчи бўлиб келдим, сизга раҳмат айтгани
Исмим Ҳофиз, ўзим Эрондан.

Темур: — Ҳофиз?

Ҳофиз?

Шерозиймасму?

Ҳофиз: — Худди шундай, амирим!

Темур: — Сиз Ҳофизми?

Шерозийми?

Ўша шоирми?

Наҳот ўша шоир бўлсангиз?

(Темур Ҳофизга юзланади).

Ҳофизман денг!

Шерозийман денг!

Бунча ночор?

Бунчалар юпун?

Нима билан исботлайсиз ўзлигингизни?

Ҳофиз: — Албатта, шоир ўзлигини исботлаш учун,

Шеърларидан бўлак бирор ашё тополмас.

«Топмадим бу олам ичра, бир ҳақиқий одамий,

Янги олам, янги одам қайтадан тузмоқ керак».

Темур: — Ижозатингиз билан,

Сизга эслатсам мана бу сатрларингизни:

«Агар он Турки Шерозий бадаст орад, дили моро,

Ва холи Хиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро»

Шундайму?... (Агар кўнглимни шод этса ўша Шероз жонони,

Қаро холига бахш этгум Самарқанду — Бухорони)

Ҳофиз: — Худди шундай, Амирим!

Ҳа! Афсуски шундоқ — Амирим!

Ушбу байтим учун балки дорга тортгайсиз?

Демак, қисмат исбот қилур Ҳофизлигимни,

Мен ҳам қўлдан келгунча исбот қилурман:

(Ҳофиз кўшиқ куйлайди).

Темур: — Боракалло! Боракалло! Боракалло! Офарин!...

Мен Самарқанду Бухоро деб дунёни олдим,

Сиз бир хол учун уларни ҳадя этмишсиз.

Шунчаликми?

Ҳофиз: — Ҳазрат, ахир кўриб турибсиз,

Бисотимни гўзалларга улашавериб,

Шундоқ ҳолга тушиб қолди.

Ночорман, юпунман.

Оқибатда мажбур бўлиб битта хол учун,

Дунёдаги бетакрор икки шаҳарни —

Самарқанду Бухорони ҳадя этганман.

Темур (Қаҳ-қаҳ уриб):

Ширин хаёл бандасиз,

Эҳ, сиз, шоирлар.

Мен ростини айтсам агар, ёр холи учун,
Шаҳар эмас, жонни нисор айламоқ даркор.

Гапнинг асл индаллосин эшитинг энди:

Бизнинг улуғ шаҳарларни баҳолаш учун,
Бундан ортиқ ташбеҳ бўлмас, тасанно Сизга,

Энди бир байт ҳады этсин Сизга Темур ҳам:

— Ўз лабзидан тинглаш учун Ҳофиз шеърини,

Қайта бошдан забт этардим Эрон елини.

Ҳофиз: — Минг ташаккур, Аълоҳазрат, лутфингиз
учун,

Аммо у пайт, биронта байт айтмасдим, узр.

Темур: — Бу мушкулни тангри ўзи ҳал этди осон,

Ҳофиз билан суҳбатдошман бежанг, беқурол.

Самарқанду Бухорога ташриф буюринг,

Улуғ зотлар яшаб утган у жойлардан ҳам.

Яссавийни эшитгансиз?

Ҳофиз — Султон ул Орифийн

Туркистонлик авлиёдир,

Соҳиб ҳикматдир.

Темур — Шоир аҳли куйласа бас икки жиҳатни,

Яссавийдек ҳикматларни ёзсинлар ёки,

Ёр жамолин васф этсинлар Сиздек — Ҳофиздек.

Ҳофиз — Шеъряту, илму фанга Сиз каби жўмард,

Олий ҳикмат ҳомий берсин доим Оллоҳим.

Ана шунда гуллаб яшнар Эронзамин ҳам,

Ана шунда чарақлагай Турон ҳам абад.

Хайр, амирим! Худо Ҳофиз!

Темур — Хайр, устоз! (Қарсак, мулозим киради).

Сиз шоирнинг елкасига зарбоф тўн ёпинг,

От миндиринг.

Илҳомидек учқур саман от

Карвонини кузатингиз манзилигача,

Инъом беринг, икки шаҳар ҳирожи қадар.

Ҳофиз — Хайр Амир!

Аллоҳ ёр бўлсин! (Чиқиб кетади).

Тил ва нутқ ҳар иккала соҳа инсон нутқи билан алоқададир. Ҳар иккаласи ҳам кишилар нутқий фаолиятининг фойдали таъсирчан, ўткир бўлиши учун курашади, инсоннинг нутқий маданияти, унинг нутқий ҳолатини ўстиришга хизмат қилади. Нутқ маданияти ҳам, нотиклик ҳам нутқий одам, нутқий гўзаллик, нутқий мантиқ қонуниятларидан озиқланган ҳолда иш кўради. Аммо шунга қарамасдан, бизнинг назаримизда, нутқий санъат маъносидаги нотикликни, яъни фавқулодда нутқий маҳорат ва қобилият бўлган нотикликни оммавий нутқдан фарқлаш лозим.

Баъзи шахсларда учрайдиган нотиклик санъати оғзаки нутқ соҳасида шахсий қобилият ва фаолият туфайли эришилувчи алоҳида санъатдир. Нотикликда қобилият ва маҳоратнинг меҳнат билан қўшилиб келганини кўриш мумкин, ҳар бир халқнинг ўтмиш маданий ҳаётида у халқдан етишиб чиққан ва чин маънода нотик деган мўътабар номга сазовар бўлган шахсларнинг унчалик эмаслиги ҳам аслида ана шундай омил туфайлидир.

Ҳар бир соҳанинг ўз атамалари тизимида битта атама фақат битта маънони ифодалайди. Атамаларни қўллашда ҳар қандай мураккаб фикрни ихчам ва осон, лўнда ва аниқ, шунингдек, тушунарли ифодалаш шу йўл билан фикр алмашувини осонлаштириш мақсад қилиб қўйилади. Атамачилик тил лексикасининг таркибий қисми ҳисоблангани учун кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашда катта роль ўйнайди. Айниқса, атамаларга хос бўлган маъно жиҳатидан аниқлик, тушунчанинг моҳиятини ёки энг асосий белгисини аниқ ифодалаб бериш, улардаги тузилиш жиҳатидан ихчамлик, қисқалик, ишлатишга қулайлик кабилар тушунчани тушунарли, аниқ ва қисқа бўлишини таъминлайди.

Шундай қилиб, мавжуд луғатлардан кенг фойдаланиш, сўз ва атамалар маъносини чуқур англаш кишининг сўз бойлигини оширишда катта аҳамиятга эга.

I. Менинг фикрим ва истакларим:

Мен бўш кўнгилни яхши кўраман, бўш одамни эмас.

Қора қошни, қора кўзни, қора тунни ҳам хуш кўраман, лекин қора дилни эмас. Икки қошни, икки кўзни, икки кокилни ёқтираман, лекин икки юзликни эмас.

Саҳнадаги ижод гирдобидаги ёлғизликни севаман, ҳаётдаги танҳоликни эмас.

Очиқликни яхши кўраман. Яъни очиқ эшик, очиқ чеҳра, очиқ кўнгулни, лекин дилимни ҳар кимга очишни ёмон кўраман.

Ўзимга ўхшаган бўлсанг, қўлим узатай,

Қалбимдан сув ичар бўлсанг, қалбим узатай,

*Муҳаббат қасридан кўнглим гар, дўст эрсанг, киргил
Магар ўткинчи бўлсанг, йўлга кузатай.*

Оқ юрак яхши, оқ тилак яхши, лекин оқ қилинган фарзанддан худо асрасин.

Қизилликни ҳам ёқтираман: лаби қизилни, юзи қизилни, қизил қаламни, қизил кўйлакни, лекин эл олдида шармандаликдан қизарган юзлардан худо асрасин.

Бирлик кўп яхши нарса: тил билан дил бирлиги, Ватан бирлиги, дўстликнинг бирлиги, фикрнинг бирлиги. Лекин ёмонликнинг бирлигидан кўрқаман: туҳмат ва гийбат бирлиги, икки ёмоннинг бирлиги, хиёнат ва разолат бирлиги, сохта сўзи, сохта дилнинг бирлиги, ҳасад ва ёлғоннинг бирлиги. Ҳаммаси бирлашса қиёмат бўлади...

Пўлат Носир.

II. 2001 йил – Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Азим Муллахонов қуйлаган қўшиқ.

(2002 йил 9 май ўтганларни хотирлаш ва қарияларни қадрлаш куни).

*Деразамни олдиди тунда, сайраган қуш сизмасму, ота?
Ё қўлимга кўклам мозорда, ёпишган гул сизмасму,
ота?*

*Не йилдурки дунёда йўқсиз, юрагимга битган ар-
монсиз,*

*Кўрмагансиз мани ўғлимни, эркатойим — тўхлим-
тўхлимни*

*Мен ҳам ёшим ўтгайин сайин, бошимга оқ тушгани
сайин*

Отам! — дея ўғлимни, кўтараман ўзим кўнглимни.

*Деразамнинг остиди тонгда сайраган қуш сизмас-
му, ота?*

*Ё қўлимга кўклам мозорда, ёпишган гул сизмасму,
ота?*

III. Бобомдан илк ўрганганларим

Бошингда нима бор?

Тоғжи давлат.

Кўзингда нима бор?

Нури Муҳаммад.

Тилингда нима бор?

Каломи шаҳодат.

Қулоғингда нима бор?

Азону қомат.

Бурнингда нима бор?

Бўйи Муҳаммад.

Қўлингда нима бор?

Хайру саҳоват.

Белингда нима бор?

Камари хизмат.

Тиззангда нима бор?

Хурмату иззат.

Қалбингда нима бор?

Аллоҳга муҳаббат.

«Мусулмонлар тақвими» китобидан.

Фозил Зоҳид 2002 йил, Хоразм.

IV. Тақдир монологи

«Кимдир сўзга чечан, тили узундир.
Кимдир ўз гапин ҳам айтолмай ҳалак.
Кимдир боши баланд қўли узундир.
Кимдир оғзидагини ютади аранг.
Қайнаб ётаберар дунё қозони
Ким чўмичлаб олар, кимга қошиқ йўқ
Кимнидир тарк этар кўнгул изҳори
Қайсидир шурликка битта ошиқ йўқ
Кимдир тақдир дейди, силтайди қўлни
Сўнгра ҳасрат билан ўтади умри.
Кимдир минг азобда топади йўлни,
Ва бахтнинг кўнглида янграйди кўнгли.
Ҳар нечаки қодирим ҳазрати инсон
Бахтсизлик хатосин ўзингдан изла.
Орзу қил, курашгин, толега ишон
Ерни ўпиб туриб, юлдузни кўзла!...»

Замирахонга. 1997 йил, 31 октябрь.

I. ТИЛНИНГ ТАСВИРИЙ ВОСИТАЛАРИ ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

II. Режа:

1. Тасвирий воситалар нима?
2. Троплар ва уларнинг турлари (метафора, ўхшатиш, синекдоха, муболаға ва кичрайтириш, аллегория, символ, ирония, антифраз, сарказм, перифраз, жонлантириш), эпитетнинг сифатлаш метонимияси.
3. Хулоса.

III. Мустақил ўқиб-ўрганиш учун адабиётлар:

1. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. Т., 1970 й.
2. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Саидова Р., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари амалиёти. Т., 1994 й.
3. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Т., 1982 й.
4. Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубий асослари. Т., 1992 й.
5. Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари Т., 1977 й.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

Нутқ маданияти ва тасвирий ифода воситалари, ўхшатиш, сифатлаш (эпитет) метафора, метонимия, синекдоха, муболаға, кичрайтириш, аллегория, символ, ирония (кесатик), антифраз, сарказм, перифраз, жонлантириш, апостроф.

V. Назорат саволлари:

1. Маданий нутқда тасвирий воситалардан тропларнинг ўрни қандай?

2. Тасвирий воситалар ва уларнинг турлари ҳақида сўзлаб беринг.

3. Тропларнинг айрим турлари бир-бирига ўхшашади, аммо улар фарқланадилар. Булар қайсилар?

VI. Маърузанинг мазмуни:

Сўзловчи ёки ёзувчи ўзи баён қилаётган фикрнинг тингловчига ихчам, аниқ, таъсирчан ва тушунарли қилиб етказиб беришга ҳаракат қилади. Масалан, кўпинча бирор нарса, белги, хусусиятини тингловчи ёки ўқувчига тушунарли, аниқ қилиб тасвирлаб бериш учун узундан-узоқ ва бирдан ортиқ гапларга мурожаат қилишга тўғри келади. Шундай вақтларда сўзловчи ва ёзувчи айна шу фикрни баён қилиб беришда айтганимиздан бирдан ортиқ, узундан-узоқ гапларни қаторлаштириб ташлашдан қочади-ю, аммо шу фикрни бошқа воситалар билан ифода қилади. Бу тилшунослик ва адабиётшуносликда ифода — *тасвирий воситалар* дейилади.

Махсус ифода — тасвирий воситалар троплар ва фигуралар деб иккига бўлинади. Махсус ифода — тасвирий воситалар, тилда образлилик, ҳиссийликни келтириб чиқаради. Улардан фойдаланиш билан муаллиф тингловчининг сезгисига таъсир қилади. Бундан ташқари, баёнда қисқаликка, аниқликка эришилади. Бунинг учун эса, маълум шарт-шароитлар керак бўлади: биринчидан, муаллиф нотик ёки ёзувчи ифода тасвирий воситаларининг табиатини, хусусиятини яхши тушунган, билувчан бўлиши керак; иккинчидан, ифода тасвирий воситаларига нутқни бўяш, кўр-кўрона, ҳаддан ташқари, ўринли-ўринсиз мурожаат қилавермаслик керак. Яъни уларни ишлатиш ўрни, пайти, вазифасини яхши тушуниш керак. Акс ҳолда, нутқ маданияти бузилади, тингловчи ёки

Ўқувчидан ўша нутққа, у орқали муаллифга нисбатан салбий муносабат уйғониши мумкин.

Ифодалилиқ, экспрессивлик ва аниқликни танлаш ниятида бирор нарсанинг номини, белгисини иккинчисига кўчириш, ўхшатиш ёки сўзларни шу мақсадда, умуман, кўчма маънода ишлатиш *троплар* дейилади. Троп — нутқда сўз ёки ибораларни кўчма маънода ишлатишдир. Қандайдир хусусияти билан бир-бирига яқин икки тушунчани қиёс қилиб тропларга асос қилиб олинади. Тропларнинг турлари: эпитет (сифатлаш) — грекча сўз бўлиб, изоҳловчи деган маънони англатади.

Метафора — ўхшатиш, сифатлаш, метонимия, синекдоха, муболаға, кичрайтириш, киноя, аллегория, жонлаштириш, перифраз каби усуллар тропларнинг турлари бўлса, такрор, антитеза, градация, эллипсис, жим қолиш, риторик сўроқ, боғловчисизлик, кўп боғловчилик фигураларнинг (стилистик фигураларнинг) кўринишлари ҳисобланади. *Эпитет* поэтик аниқловчи. У бошқа доимий аниқловчилардан экспрессивлик ҳосил қилиш кўчма маънода ишлатилиши билан фарқ қилади. Оддий, доимий, анъанавий эпитетлар кишида ҳаёжон, туғён уйғотмайди. Бўларга кўм-кўк осмон, қора куз, олтин куз бирикмалари таркибидаги аниқловчиларни мисол тарзида кўрсатиш мумкин.

Бадиий ифодалилиқни кучайтириш учун хизмат қилиш эпитетларнинг услубий вазифасини кўрсатади. Услубий эпитетда муаллиф тасвирланаётган нарса ёки воқеанинг ўзи зарур деб ҳисоблаган томонини маълум нуқтаи назардан туриб баҳолайди.

Масалан: «*Мен бир қаро тунда туғилдим,*

Туғилдиму, шу он бўғилдим», — деб шоир Ҳ.Олимжон, тун олдидан сифатловчи қора сўзини келтиради. Аммо бу сўзни шоир кўчма маънода (туғилган вақтидаги турмушни қора тунга ўхшатади) ишлатади ва экспрессивликни таъминлайди. Эски турмушни танқидий баҳолайди.

Эпитетлар сифатида, одатда сифатлардан фойдаланилади. Аммо улар отлардан (велосипед, кўзойнак, пўлат от, бахмал қир), сифатдошлардан (яшнаган дала, ошиб келган, қалқиб келган қорқизим) ҳам эпитет сифатида ишлатилиши мумкин.

Ўхшатиш – нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини, моҳиятини тўларок, аниқроқ, бўрттириброқ кўрсатиб бериш *ўхшатиш* дейилади. Ўхшатиш энг қадимий ва кўп қўлланадиган тасвирий воситалардандир. У асосан, нутқий ҳодиса ҳисобланади.

Ўхшатиш тўрт асосий қисмдан таркиб топади: 1) ўхшатиш нарса; 2) ўхшатиладиган нарса; 3) ўхшатиш асоси, белги; 4) ўхшатиш воситаси. Масалан:

«Тоглардаги қип-қизил лола

Бўлиб гуё ёқут пиёла.

Булоқлардан узатади сув

Эл кўзидан қочади уйқу» (Ҳ. Олимжон).

Бунда ўхшатиш нарса – лола, ўхшатиладиган нарса – пиёла, ўхшатиш асоси – ёқут, ўхшатиш воситаси – гуё. Ўхшатишда чоғиштириладиган нарса ҳам, асосан унинг тўғри маъносида қолади.

Метафора – бу грекча сўз бўлиб, кўчим, кўчирма деган маънони билдиради. Нутқда образлилик, экспрессив бўёқ бериш ниятида нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, сўз ёки ибораларни кўчма маънода ишлатиш метафорадир. Масалан: киши умрини *гунча*, *баҳор*, *сўлмоқ*, *хазон бўлмоқ* сўзлари орқали тасвирлаш кўчма маънода ишлатилганлиги сезилиб туради. Демак, *гунча* ва *ёшлик*, *баҳор* ва *йигитлик*, *ўлмоқ* ва *сўлмоқ* сўзлари англатган маънода қандайдир яқинлик мавжуд.

Метафорани яширин ўхшатиш дейиш ҳам мумкин. Чунки метафорада ҳам, ўхшатишда ҳам, асосан бирор нарса ёки ҳодиса бошқаси билан қиёс қилинади. Аммо уларга бир ҳодиса сифатида қараш мумкин эмас.

Юқорида кўрганимиздек, ўхшатишда ҳар доим икки аъзо (ўхшатилган ва ўхшатиладиган) юзада бўлади.

Метафора, тузилишига кўра икки хил бўлади: содда ва кенгайган. Содда метафора биргина сўздан ташкил топса, кенгайган метафора икки ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топади. Масалан: гумбаз (осмон маъносида), арслон, лочин (кучли одам маъносида), тулки (маккор маъносида) каби метафоралар содда: пўлат от, зангори кема (пахта териш машинаси маъносида), оқ олтин (пахта), зангори олтин (газ), пўлат қуш (самолёт маъносида) каби метафоралар эса кенгайган метафоралардир.

Метафораларни қўллаётганда сўзнинг ўз ва кўчма маънолари ҳамда улар ўртасидаги яқинлик, ўхшашликни яхши билиш лозим, акс ҳолда айтиладиган фикр тингловчи ёки ўқувчида нотўғри тасаввур ҳосил қилиши ҳам мумкин.

Куйидаги мисолда метафоранинг энг яхши намуналарини кўрамиз:

«Бор лочиним, бор шунқорим, яхши бор!

Бор, арслоним, ифтихорим, яхши бор!»

Уйғун, «Хайрлашув»

Агар метафора нарса ёки ҳодисанинг номига айланиб кетса, у тил асоси сифатида тилшуносликнинг объекти ҳисобланади. Бадиий метафора эса ёзувчининг индивидуал услубига хос бўлиб, уни кўпроқ адабиётшунослик ўрганади. Масалан: ёй — асли ёмғир ёққандан кейин турли хил физик-кимёвий ҳодисалардан сўнг кўринадиган ярим доира шаклидаги рангбаранг чизиқ. Унинг номи ов учун қўлланиладиган қуролга ҳам ўтган (камалак).

Метонимия — грекча сўз бўлиб, бошқача ном бериш, қайта номлаш, номини алмаштириш деган маънони англатади. Метонимия ҳам сўзларнинг кўчма маъносига асосланади. Бунда ташқи ва ички томонидан бир-бирига алоқадор нарса ёки ҳодиса

нинг номи бошқа нарса ёки ҳодисага кўчирилади. Агар метафорада бир-бирига ўхшаш нарсалар белгилари кўчирилса, метонимияда икки нарса бир-бирлари билан қандайдир алоқада бўлса ҳам, умуман ўзаро фарқланувчи (бир-бирига ўхшашликка асосланмаган) нарсалар белгилари чоғиштирилади, кўчирилади. Нрсалар ўртасидаги ички ёки ташқи алоқа боғланиш, нарсаларнинг номини бошқа нарсаларга ўтказиш бир неча хил кўринишларга эга, *жумладан*:

1. Нарса (идиш) ичидаги нарсанинг маъноси ўша нарсага (идишга) ўтказилади. *Масалан: Бир товоқ (лаган) палов едим дейиш ўрнига, баъзан, бир товоқни туширдим. Бир коса қимиз ичдим дейиш ўрнига, бир косани туширдим деймиз. Бунда палов ва қимиз маъноси товоқ ва косага кўчирилган.*

2. Муаллифнинг номи асарнинг номи билан қўлланилади: *Ҳамзани ўқидим. Бу ўринда Ҳамза асарларини ўқидим деган маъно тушунилади.*

3. Ҳаракат ёки унинг натижаси шу ҳаракатни бажаришдаги восита, қурол билан алмаштирилади: *унинг пероси қасос ўти билан ёнарди.*

4. Бирор нарсани ўзи ясалган материал билан алмаштириш: *қўлда нўлат ширқиллар (қиличи демоқчи).*

5. Маълум мамлакатда, давлатда ёки маълум ўринда яшаб турган кишилар маъноси шу ерга, давлат ёки мамлакатга кўчирилади: *«Мажлисга бутун қишлоқ келди».*

6. Алоҳида олинган аниқловчи тўлиқ нарсани алмаштиради: *Ялқов Мамажон самоварда ётиб тўш кўради (П.Қодиров «Халқ тили ва реалистик проза», 109- бет).*

7. Аниқ тушунча номи ўрнида мавҳум маъноли от қўлланилади:

«Мажлис ботир, кескин сўзла, дағдағадир.

Шу рапортни бериш учун қилди қарор».

Ф.Фулом «Кўкан»

«...*Мажлис раисга хўмрайиб қарайди*». (А.Қаҳҳор, «*Синчалак*»). Мажлис қарор қилди, мажлис қарайди, гапларидан мажлисда иштирок этаётган одамлар қарор қилди, мажлисдаги кишилар қаради тушунчаси англашилади.

Синекдоха. Синекдоха нарсаларнинг сон ёки бутун ва қисмлари орасидаги муносабат назарда тутилади (бирга англамоқ, кўшиб фаҳмламоқ). Баъзи шеваларда бизнинг уйга (ҳовлимизга) келинг, дейиш ўрнига бизнинг эшикка келинг дейдилар. Бу гапта эшик синекдохадир.

Лаҳжавий унсур сифатида бундай ҳодиса баъзан бадний асар тилида ҳам учраб қолади. «*Эшикка киринг, ака, чой-нон ичиб кетинг*». С.Аҳмад «*Уфқ*».

Синекдоханинг кўринишлари:

1. Бутун ўрнида қисм: Оғзаки нутқда баъзан кишиларни чақираётганда уларни исм ёки фамилияларини айтмасдан, бирор ажралиб турган белгисига қараб, қорни катта бўлса, «*Эй қорин*», калласи жуда катта бўлса, «*Эй калла*», соқол қўйган бўлса, «*Эй, соқол*» тарзида мурожаат қилишларга дуч келамиз. Бунда ана шу айтилган қисм орқали киши ёки унинг исми тушунилади. Мисоллар: *Калнинг нимаси бор — темирдан тароғи бор (Мақол)*. Каллик белгиси кишининг соч тўкилган қисмига нисбатан.

2. Қисм ўрнида бутун. Илгарилари «пиво» сўзи, умуман ичимлик маъносини англатган, ҳозир эса у ичимликнинг бир турини англатади. Бунга жинс ва тур муносабати тарзида ҳам қаралиши мумкин.

3. Кўплик ўрнида бирликни ишлатиш: *Сотувчи, ҳаридор билан хушмуомалада бўлади (оғзаки нутқдан)*. Айбни Аҳмад қилади, калтакни Раҳмат ейди.

4. Жинс ўрнида тур пушка ўрнида курол, бедана ўрнида қуш, сазан ўрнида балиқ сўзларини, ишлатилиши бунга мисол бўла олади.

Муболаға ва *кичрайтириш*: Муболаға орттириб, бўрттириб кўрсатиш, маҳоват қилиш маъносини бил

диради. Айрим адабиётларда бу атама ўрнида гипербола атамаси ҳам ишлатилади. *Кичрайтириш* деб нарса ва ҳодисаларни ўз ҳолатига нисбатан ҳаддан ташқари кичрайтириб тасвирланишига айтилади.

Баъзи лисоний адабиётларда «кичрайтириш» ўрнида литота (грекча, соддалик демак) атамасидан фойдаланилса, бошқаларида метозис терминининг ишлатилганлигини кўрамиз. Классик адабиётимизда бу санъат *тарифий* деб юритилган. Муболагада бирор нарса, унинг белги ва хусусияти оширилиб кўрсатилса, литотада унинг акси юз беради, ҳар иккаласи ҳам кўчма маънога асосланади. Лекин тропнинг бош-қа турларидаги кўчма маъно асосида қандайдир ўхшатиш, қиёс ёки бошқа бирор нарса, воқеа-ҳодиса тушунилса, мосликни талаб қилади.

*Кичрайтириш: «Бу сўзнинг маъноси шу қадар теран,
Денгизлар бир хўплам унинг қошида».
Уйғун «Тинчлик куйлари».*

Қадимги адабиётимизда муболага бадий маҳорат, асар учун зарурий фазилат саналган. Шу сабабли, шоирлар ҳам муболагага кўп мурожаат қилганлар, ҳатто баъзан уни ошириб ҳам юборганлар. Беҳад кучайтирилган, бўрттирилган муболага ифрат ёки ибрак дейилади. Муболага ҳақиқатга маълум даражада мос келиши керак, акс ҳолда бадий бўёқ йўқолади, ўқувчида ишончсизлик ҳосил қилади.

Аллегория — грекча сўз бўлиб, киноя, қочирик, кесатиш деган маънони англатади. Аллегорияда мавҳум тушунчалар аниқ нарса билан алмаштирилади. Бунда тасвирланаётган нарсанинг асосий хусусияти билан ишора қилинаётган тушунча бир-бирига маълум даражада мос келиши керак.

Масалан: *«Элга берсанг ошингни, эрлар силар бошингни,*

Итга берсанг ошингни, итлар гажир бошингни».

«Кўрпангга қараб оёқ узат».

Аллегорияга кўпроқ бадийий усулнинг масал, эр-так жанрида, публицистик услубда тез-тез мурожаат қилиб турилади. Масалан: С.Абдиқаҳҳорнинг «Дарё билан жилға» масалида «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» тушунчаси дарё ва жилға образлари орқали берилган. (Дарё, жилғага бизга қўшил, дейишига қарамай манманлик қилиб, чўллар томон йўл олади. Аммо йўлда қумлоққа дуч келиб, унга сингиб кетади). Сўз билан иш бирлиги ғояси унинг «Ваъзхон айиқ» масалида илгари сурилади. Айиқ ваъзхонлик қилиб, қуён, сен сабзини барги билан е, тошбақа йўлдан юр, экинларни босма дейди-ю, аммо ўзи уйига қайтишда экинларни поймол қилиб кетади.

«Айиқбой кетди секин, пойхон этиб, босиб экин...»

Масалларда тулки образи орқали лаганбардорлик, айёрлик танқид қилинса, очкўзлик жосуслик, бевафолик бўри, илон, чаён образлари орқали ифодаланади.

Символ — тропнинг бир тури сифатида бадийий нутқда ҳаётий воқеа, тушунча ва нарсалар ифодаси учун шартли равишда кўчма маънода ишлатиладиган сўз ёки сўзлар бирикмаси *рамз* (символ) дейилади: Масалан: тонг — ёшлик, қувноқлик, бахт рамзи; тун — бахтсизлик, ўлим рамзи, қорасовуқлик рамзи. Рамз нарса ёки воқеанинг кўриниши шакли эмас, балки шу ҳақда ёзувчи кўрганидан қолган сезги ва таассуротларга асосланган.

Ирония (кесатиқ) грекча зимдан кулиш, кесатиш маъносида тушунилади. Баъзан сўзловчи бамайлихотир, жиддий ҳолда гапиради-ю, аммо сўзларни ўз асл маъносига қарама-қарши маънода қўллаб, бирор киши, унинг қилиғи ёки ҳодиса устидан кесатиб, масҳараомуз кулади.

Сўз ва ибораларни кесатиш, масҳараомуз кулиш ниятида ўз маъноларига қарама-қарши маънода иш

латилиши *кесатиқ* (ирония) дейилади. Ҳақиқатда ҳам итвачча, малъун, аблаҳ, қабиҳ, бемаъни типипадаги дағал маъноли сўзларни ўринли-ўринсиз ишлата бериш нутқни нурсизлантиради, унинг кучини, таъсирини пасайтиради.

Антифраз ирониянинг бир кўриниши бўлиб, шахс ёки нарсага хос бўлган у ёки бу ижобий хусусият кулгули оҳанг билан инкор қилинади, ёзувда у қўштирноқ ичига олинади. «*Яшанг! Хотинингизнинг ҳам кайфи ошса, хиқичоқ тутиб, худди ўзингиздай жуда «ширин» булар экан*» (А.Қаҳҳор «*Йўллар*»). Бу ўринда ширин сўзи ўз маъносида ишлатилмаган.

Сарказм грекча сўз бўлиб, аччиқ, заҳарханда, истеҳзоли таъна, пичинг демақдир. Сарказм сўзловчининг мурожаат қилинаётган кишига нисбатан устунлик ҳиссиётига асосланади. Сарказм биз кўрсатган хусусиятлари билан иронияга ўхшаш бўлиб, салбий томонлар фош қилинади.

Перифраз грекча айлана, атроф, бошқача гапираман демақдир. Нарса ва ҳодисаларнинг номларини уларнинг муҳим белги ёки хусусиятини тасвирлаб кўрсатувчи воситалар ёрдамида баён қилиш перифраз дейилади. Перифразда нарса ва алмаштирилган тасвирий ифода ўртасида боғлиқлик, яқинлик бўлиши керак.

«*Шу билан муҳтарам устоз менга гўё муборак кўзойнақларини бердилар*» (А.Қаҳҳор «*Ўтмишдан эртақлар*»), А.Қаҳҳорнинг «*Ўтмишдан эртақлар*»ини ўқиган киши «*муҳтарам устоз*» бирикмаси А.П.Чехов ҳақида эканлигини яхши тушуниб олади.

«*Куллар*» романининг муаллифи С.Айний, «*Навой*» романининг муаллифи Ойбек, қадимги Сўғдиёнанинг маркази Самарқанд тарзидаги перифразтик ибораларни тез-тез учратиб турамыз.

Перифраз фикрга аниқлик киритади. Масалан: «*ўзбек адабий тилининг байроқдори*» дейилганда, кўз олдимизга, албатта Алишер Навоий келади.

Фақат отлар эмас, феъл, сифат, олмош, ҳатто фразеологизмлар ҳам перифразтик қўлланилиши мумкин: овқатландим ўрнида тамадди қилдим, анқов маъносида аммамнинг бузоғи фразеологизми; «Гап кўп, кўмир оз», «Бўш қоп тик турмас» типигаги мақоллар ҳам перифразтик маънога эга.

Жонлантириш. Жонсиз нарсаларни инсон каби ҳаракат қиладиган, фикрлайдиган, сўзлайдиган қилиб тасвирлаш *жонлаштириш* дейилади.

Жонлантиришга шеърӣ асарларда, эртак ва масалларда кўпроқ мурожаат қилинади.

Вокзалда соат учдир, Москвада интизом

Терлаб-пишиб, ҳансираб, тўхтади паровоз ҳам.

Жонлантириш кўп томонлари билан аллегория ва *апострофга* ўхшаб кетади. Чунки аллегорияда ҳам, *апострофда* ҳам жонлаштириш борга ўхшайди. Аммо булар ўртасида муҳим фарқлар мавжуд. Масалан: аллегорияда ҳайвон-жониворлар инсонлар каби ҳаракати орқали тасвирланаётган инсоний образларга (кишиларга) қаратади. Бунда одамларнинг қилиқлари, хусусиятлари ҳайвонларга кўчирилади, аммо шу ҳайвон, жониворлар ҳаракати, ҳолати орқали ўқувчи одамларни тушунади. «Калила ва Димна»даги масаллар бунга яққол мисол бўла олади...

Гулханийнинг «Туя билан бўталоқ», «Тошбақа билан чаён», «Маймун билан нажжор», Криловнинг «Квартет», «Бўри билан кўзичоқ» асарлари аллегорияга классик мисол бўла олади. «Тошбақа билан чаён»да дўст, меҳрибон кишини тошбақа образи орқали ва яхшиликка ҳам ёмонлик қиладиган, баъзан ниш уришни ўзига касб қилиб олган кишини чаён образи орқали тушунади.

Жонлантиришда эса хусусият, белги жонсиз нарсаларга кўчирилади, лекин улар орқали одамлар тушунилмайди, унда образлар тизими бир қатор бўлади.

Апостроф — янада бошқача хусусиятга эга. Бунда жонсиз нарса ҳаракат қилмайди, балки унга жонли нарсасдек мурожаат қилинадн. Яъни бу ўринда жонлаштирилаётган нарса мурожаат қилаётган кишига нисбатан суи характерда бўлади.

*«Сиёҳдон омон бўл, ишчан ҳамдамим
Ишонки, сўққабош бўлмагайсан ҳеч.
Сени кўп безовта қилдим қаламим
Сен ҳам ухлатмагин мени эрта-кеч».*

М. Шайхзода «Сиёҳдон».

Демак, маданий нутқ эгаси, ўз нутқи жараёнида турли хил троплардан фойдаланиши провардида фикрини тўлиқ ва мазмунли ҳамда тушунарли бўлишига эришади. Бунда албатта, тропнинг турларидан ўз ўрнида фойдаланиб қўллай олиш мақсадга мувофиқдир. Бинобарин, троплар фикрни аниқ, лўнда, тушунарли ва мазмунли ифодалашда қўл келади.

I. НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ

II. Режа:

1. Нотиқлик санъати ва уни эгаллаш йўл-йуриқлари.
2. Маърузаларда нутқ маданияти.
3. Таълим жараёнида нутқ маданияти масалалари.
4. Хулоса.

III. Мустақил ўқиб-ўрганиш учун адабиётлар:

1. Аҳмедов А. Нотиқлик санъати. Т.: 1967 йил.
2. Елигулашвили Г.С. Лектор нутқининг таъсирчанлиги. Т.: 1980 йил.
3. Жалилов Х. Нотиқлик санъати. Т.: 1976 йил.
4. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. Т.: 1970 йил.
5. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Саидова Р., Йўлдошева О. Ўзбек нутқ маданияти ва услубият асослари амалиёти. Т.: 1994 йил.
6. Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. Т.: 1992 йил.
7. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. Т.: 1984 йил.
8. Хўжаева Л. Лектор ва сўз санъати. Т.: 1967 йил.
9. Хўжаева Л. Нотиқлик санъати. Т.: 1975 йил.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

Нутқ маданияти ва маданий нутқ, нотиқлик санъати, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари, оммавий маърузаларда маданий нутқ белгилари, таълим жараёнида, ўқиш-ўқитишда нутқ маданияти, сўзларни, атамаларни ўринли қўллаш.

V. Назорат саволлари:

1. Нотиқлик санъати нима? Нотиқлик санъати билан маданий нутқ тушунчалари орасидаги ўхшашлик ва фарқли томонлари нималардан иборат?

2. Маърузаларда маданий нутқ ва унинг асосий хусусиятлари.

3. Таълим жараёнида (ўқиш-ўқитишда) маданий нутқ масалалари, сўз ва атамалардан ўринли фойдаланиш заруриятлари.

VI. Маърузанинг мазмуни:

Ҳозирги лингвистик адабиётларда нотиқ, нотиқлик санъати: воиз, воизлик, воизлик санъати каби тушунча ва атамаларга дуч келамиз.

Олтинчи мавзудаги масалаларни қайта тўлдириш ва мукамалроқ тушунтириш мақсадида шу мавзуга қайта мурожаат қилдик.

Нотиқлик қадим даврлардан бери алоҳида маҳорат, санъат сифатида, инсондаги махсус ноёб қобилият тарзида талқин этиб келинади. Шу туфайли нотиқликни нутқ маданиятидан фарқлаш лозим. Ҳар қандай оғзаки нутқ шакли нутқий маҳорат маъносидаги нотиқлик бўлавермайди. Сўзлаш маданияти ҳақида гап юритувчи ва ҳатто нотиқлар, тарғиботчиларга мўлжалланган асарлар ҳам, бизнингча, «Нотиқлик санъати» номи билан аталавермаслиги керак.

Нотиқлик санъатида тингловчиларни, оммани ўзига тортишга интилиш мақсади биринчи ўринда туради. Нотиқнинг нутқи чиройли, жозибали бўлиши шарт. Чиройлиликка эришиш учун нутқнинг мазмунига, мантиқий кучига, жумлалар жимжимадорлигига катта эътибор берилади.

Г.О. Винокур ўзининг «Культура тили» («Тил маданияти») асарида нутқ маданиятининг нотиқлик билан боғлиқ томонларига алоҳида тўхталлади. «Нотиқлик нутқи» деганда, мен ҳар қандай монологик оғзаки нутқ

ни эмас, балки тингловчиларни маълум ҳаракатга чорловчи ёки уларда қандайдир ғоялар, тасаввурлар тизимини уйғотишга қаратилган махсус вазифа бажарувчи нутқни тушунаман».

Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати умумий, ўхшаш томонларга эга. Ҳар иккала соҳа тил ва нутқ, инсон нутқи билан алоқададир. Ҳар иккаласи кишилар нутқий фаолиятининг фойдали, таъсирчан, ўткир бўлиши учун курашади, инсоннинг нутқий маданиятини, унинг нутқий ҳаётини, ўстиришга хизмат қилади. Нутқ маданияти ҳам, нотиқлик ҳам нутқий одоб, нутқий гўзаллик, нутқий мантиқ қонуниятларидан озиқланган ҳолда иш кўради. Шунга қарамасдан, бизнинг назаримизда, нутқий санъат маъносигаги нотиқликни, яъни фавқуллода нутқий маҳорат ва қобилият бўлган нотиқликни оммавий нутқ (нотиқлик)-дан фарқлаш лозим. Баъзи нотиқларда учрайдиган нотиқлик санъати оғзаки нутқ соҳасида шахсий қобилият ва фаолияти туфайли эришилувчи алоҳида санъатдир.

Нутқ маданияти тушунчаси айнан нотиқлик санъатининг ўзи эмас, аммо у нотиқлик маҳоратига нисбатан олганда қандайдир ўта оддий ва ўта сийқа тушунилувчи ҳодиса ҳам эмас. Нутқ маданиятига нутқнинг турли услуб ва жанрга хос бўлган тил вариантларини, фикр ифодалашнинг кўп сонли воситаларини эгаллаш, шунингдек, нутқнинг ижтимоий анъаналаридан келиб чиқувчи турлича типлари ва жанрларини ўзлаштириш ҳам тааллуқлидир.

Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати тушунчалари орасида баъзи ўхшашлик, яъни умумий томони бор. Бу ҳар иккала соҳанинг мақсади иш кўриш қуролининг умумийлигида кўринади, аммо шунга қарамасдан нутқ маданияти тушунчаси билан нотиқлик тушунчаси айнан бир нарса эмас. Улар орасидаги баъзи муҳим фарқли томонлар, белгилар қуйидагилар:

1. Нутқ маданияти — адабий тил билан боғлиқ ҳодиса. Унинг пайдо бўлиши, лисоний асоси, талаб ва мезонлари адабий тил ва унинг меъёрлари билан боғлиқдир. Нотиқлик санъати учун булар асосий белгилар эмас. Нотиқлар орасида адабий тил талабларига тўла амал қилмайдиганлар, маълум лаҳжа ёки шевада ҳам чинакам нотиқлик санъатини намойиш қилувчилар учрайди. Сўзга чечанлик, нотиқлик тил материалининг характериға қараб эмас, нутқнинг тасирчанлигига, нутқий санъатга қараб белгиланади.

2. Нотиқлик — бу нутқнинг оғзаки тақлиди. Нотиқлик санъати — оғзаки нутқ санъатидир. Нутқ маданияти эса нутқнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма шакли учун тааллуқли тушунча.

3. Нутқ маданияти жамият аъзоларининг умумий нутқий фаолиятини кўзда тутаяди. Нутқ маданияти соҳасининг мақсад ва пировард орзуси барчанинг, бутун халқнинг нутқини маданийлаштиришни мўлжаллайди. Классик маънодаги нотиқлик эса алоҳида шахсларнинг нутқий маҳорати санъатини ифодалайди. Нотиқлик, асосан нутқ воситасида кишиларга муайян ғоя ва мақсадларни етказишни, уларни маълум бир мақсадга сафарбар қилишини кўзда тутаяди.

4. Нотиқ нутқи, асосан кўпчилик тингловчига, кенг аудиторияларга мўлжалланган бўлади. Нутқ маданияти мана шундай тингловчилардан ташқари, кишилар орасида одобни, суҳбатларни, якка кишига қаратилган нутқларни ҳам ўз ичига қамрайди.

5. Ҳар бир киши она тилининг имконият ва бойликларини яхши эгаллаган, нутқ маданияти талабларига жавоб берадиган сўзамол шахс бўлиши мумкин. Аммо ҳар бир шахс ҳам санъаткор маъносидаги нотиқ бўла олмаслиги мумкин. Лекин адабий тилдан фойдаланувчи ҳар бир нотиқ нутқ маданиятидан хабардор бўлиши шарт.

6. Нутқ маданияти кўпчиликни, кенг халқ оммасини кўзда тутиб иш кўрувчи соҳадир. Бу маънода нутқ

маданияти кенг омма учун мўлжалланган талабдир, ammo нотиклик бу аввало қобилият, шахсий қобилиятдир.

7. Нутқ маданияти – бу фақат нутқ ҳақидаги нутқий фаолиятга тегишли тушунча ва соҳа эмас, у тил маданияти билан ҳам, яъни адабий тилни ва унинг меъёрларини ўрганиш ва бу меъёрларни қайта ишлаш иши билан ҳам шуғулланади. Нотиклик санъати эса бундай илмий-меъерий фаолиятни кўзда тутмайди.

8. Нотиклик кўпроқ нутқнинг мазмунига, мантикий асосларига, мундарижавий тузилишига эътибор қилади, нутқ маданияти соҳаси эса, кўпроқ нутқнинг тил қурилиши – лисоний тузилишига эътибор қилади.

9. Нотиклик, асосан аниқ бир шахс, нотик ёки гуруҳ нотиклари нутқи ҳақида қайғуради. Бунда у нотикни тинглаётганлар, яъни кенг маънода тингловчилар оммаси нутқини ҳам кўзда тутмайди. Нутқ маданияти эса, бундан фарқли равишда, умуман кишиларнинг нутқий фаолияти, нутқ маданияти мақсадига кўра ва нутқий фаолияти нуқтаи назаридан кенг мақсадли соҳа, нотиклик эса тор соҳадир.

10. Нотиклик санъати нотик учун олдиндан қандай сўзлаш схемаси ва режасини бермайди ва бу тип нутқ доимо ҳам олдиндан тайёрланган, тайёргарлик кўрилган нутқ эмас. Нутқ маданияти соҳаси эса, жамият аъзоларининг она тили, яъни адабий тил бойликлари ва воситаларидан мақсадга мувофиқ шароит ва услуб тақозосига кўра, ўринли фойдалана олиш кўникмасини беради. Бундай кўникма, аслида ҳар қандай нотик учун ҳам зарур.

11. Нотиклик ва нотиклик санъати ҳақидаги фан анча қадимий тарихга эга, нутқ маданияти илмий муаммо ва илмий соҳа сифатида ҳали янги ва ётдир.

Оммавий маърузалар, уларда нутқ маданияти

Мафқуравий ва илмий тарғибот кишилар ўртасида, махсус маърузалар ўтказиш, маърузалар қилиш,

ҳар хил суҳбатлар уюштириш кабилар орқали амалга оширилади. Ана шу маърузалар, суҳбатлар ва ҳар хил чиқишларнинг оммага қай даражада таъсир қилиши, уларни ишонтириш, кайфиятларини ўзгартириш, улар диққатини қўйилаётган масалаларга тортиш нотиқлардан катта маҳорат талаб қилади. Чунки ҳар бир нутқ оммани ишонтира оладиган, уларга тушунарли, ёрқин, таъсирчан, мантиқли ва аниқ бўлгандагина кишиларга ўзгача таъсир қилади. Ана шуларни таъминлаган нотиқ эса ўз олдига қўйиладиган қуйидаги асосий ҳолатларга алоҳида эътибор берганлар:

1. Ўзи тўхталмоқчи бўлган мавзунини (масалани) чуқур ўрганиш, ўзлаштириб олиш, ундаги масалаларга ўз муносабатини аниқ белгилаб олиш.

2. Ўз дунёқарашига эга бўлиш, сўз билан иш бирлиги, назария билан тажрибанинг диалектик бирлигига эришиш, фикрларни илмий асослаш.

3. Мавзуга масъулият билан ёндашиш, уни омма олдида тўлиқ очиб беришга, ёритишга диққат қилиш.

4. Маърузалар, оммавий чиқишлар пайтида тингловчилар билан яқин алоқа, мулоқотни таъминлаш. Тингловчиларнинг кайфиятини ҳис қилиб туриш, бу орқали эса уларнинг лектор фикрларини фақат тушуниб олишларинигина таъминламасдан, бу фикрларга ишонтира олиш.

5. Ҳар бир нутққа жиддий тайёргарлик кўриш, жумладан, маърузани нимадан бошлашдан тортиб, нима билан тугатишгача жиддий ўйлаб олиш, масалаларни ўртага ташлаш, кетма-кетлигини яхши белгилаб олиш, уларнинг ўзаро боғланишини таъминлаш, маълум режалар ёки режа-конспектлар тузиб олиш, ўзи учун алоҳида ва кенг тўхталиши зарур бўлган ўринларни белгилаб олиш ва бошқалар.

Тилни яхши билиш, ўринли ва тўғри фойдаланиш малакасига эга бўлиш — нутқ маданиятини эгаллашдир. Мавзунини чуқур билиш, масалаларни

тўғри англаш, уларга муносабат, тушунарлилик, таъсирчанликни, аниқлик ва мантиқлиликни таъминлаш, тингловчилар диққатини тортиш, фикрларни қандай баён қилиш кабиларнинг ҳаммаси тил орқали, унинг бевосита иштирокида амалга оширилади. Нутқ маданияти эса олам-олам мазмунни гўзал ифодалаб беришга асосланади.

Ҳар қандай нотик нутқнинг маданиятли бўлишини таъминлашга ҳаракат қилар экан, аввало, ўз она тилининг бебаҳо неъматларидан фойдалана олиши, сўз қадрига ета билиши лозим. Бундан ташқари, нутқнинг гўзал, латофатли, маънодор ва олижаноб бўлиши учун кишининг ўзи ҳам табиатан самимий, мусаффо бўлиши керак. Чунки ҳамма вақт ҳам чиройли сўзларни қаторлаштириб танлаш, баландпарвоз жумлалар тузиш билан маданий нутққа эришиб бўлмайди.

Кайковуснинг шундай фикри бор: «Ҳамма қобилиятлардан энг яхшиси нутқ қобилиятидир. Нутқни жуда яхши ва санъаткорона ўрганиб ол, доимо гапга чечан бўлишга ҳаракат қил. Нутқи ширин кишининг меҳрибон кишилари ҳам кўп бўлади».

Кўринадики, сўзловчи тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда тингловчи онгига, сезгисига ва кайфиятига таъсир қила оладиган, уни ишонтира оладиган, кўтарилаётган масалаларни тўғри, аниқ ва осон англаб олишини таъминлайдиган бўлиши керак. Шундай қилиб, нотиклик санъатини куйидаги кўринишларга ажратиш мумкин: а) ижтимоий — сиёсий чиқишлар тили; б) тарғиботчи ва ташвиқотчилар нутқи; в) академик нутқ; г) суддаги нутқ;

д) махсус сўз усталарининг чиқишлари ва бошқалар.

Ижтимоий-сиёсий мавзулардаги чиқишларга, одатда маълум бир масъул кишиларнинг расмий нутқлари, ҳисоботлари киради. Тарғибот ва ташвиқотчиларнинг чиқишлари, одатда маълум бир муаммоларни оммага сингдириш, омма онгидаги тушунмовчилик ва чалкаш

ликларга барҳам бериш, уларни тўғри йўлга солиш, омма учун номаълум бўлган ҳолатлардан уларни хабардор қилиш, айрим нарса ҳодисалар моҳиятини тўла очиб бериш каби вазифалар билан боғлиқ бўлади.

Нотиқ доимо тежамкорликка эътибор бериши, зарур бўлмаган сўзларни қўлламасликка ҳаракат қилиши, ортиқча такрорларга берилмаслиги керак. Нутқнинг чўзилиб кетиши унда такрорлар бўлиши, зарур бўлмаган сўзларнинг кўп учраши нутқни сийқалаштиради, уни зерикарли қилиб қўяди. Буюк сўз санъаткорлари, нотиқлар доимо ана шу белгиларга алоҳида эътибор берганлар ва бу билан нутқ маданияти ривожига катта ҳисса қўшганлар. Нотиқ тил воситаларидан яхши фойдалангандагина намунали нутққа эриша олади. Ҳар бир тарғиботчи ва ташвиқотчи учун, шунингдек, ҳар бир раҳбар ёки, умуман омма олдида маъруза ўқувчи, суҳбат ўтказувчи ҳар бир шахслар учун буюк нотиқларнинг чиқишлари доимо ибрат бўлиши керак. Ҳар бир нотиқ улардан ўрганишга ҳаракат қилса, ўз нутқининг омма учун тушунарли ва таъсирчан бўлишига эришиши шубҳасиздир.

Нутқнинг бойлиги нотиқ маданиятининг асосий мезонларидан биридир. Бу сўзловчидан муайян сўз бойлигига эга бўлишни талаб қилади. Сўзловчи эса ўз сўз бойлигини, асосан луғатлар орқалигина бойитиши мумкин. Бадиий асарларни кўп ўқиш ҳам кишининг сўз бойлигини орттиришга ёрдам беради. Шундай қилиб, атамаларни чуқур билиш, мавжуд луғатлардан кенг фойдаланиш кишининг сўз бойлигини оширишда, сўз ва атамалар маъносини чуқур англашда катта аҳамиятга эга. Ҳар бир олим ва ушбу фанларнинг ўқитувчилари ўз соҳасига оид атамаларни тўғри изоҳлаб берсагина, илмий тушунчаларни бошқаларга тўғри етказа олади. Илмий тадқиқотларда, ўқув-ўқитиш жараёнида ҳар бир сўзнинг маъносини тўғри ва мукамал изоҳлаб бериш, ўз навбатида сўз қўллаш соҳасидаги юксак нутқ маданиятини таъминлайди.

I. НУТҚ МАДАНИЯТИНИ ЭГАЛЛАШНИНГ УСУЛ ВА ЙЎЛЛАРИ

II. Режа:

1. Нутқ маданияти ва адабий тил тушунчалари.
2. Ўзбек тилида нутқ кўринишлари.
3. Тил ва нутқ маданиятини эгаллашнинг тўрт йўли.
4. Тилни, нутқ маданиятини эгаллашнинг босқичлари ва муҳим томонлари.
5. Хулоса.

III. Мустақил ўқиб-ўрганиш учун адабиётлар:

1. Мусаев К. Бадиий таржима ва нутқ маданияти. Т.: 1976 йил.
2. Раҳматуллаев Ш. Орфография қоидалари — саводхонлигимиз асоси. Т.: 1990 йил.
3. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Саидова Р., Йўлдошева О. Ўзбек нутқ маданияти ва услубияти асослари амалиёти. Т.: 1994 йил.
4. Тожиев Е., Ҳасанова Н., Тожиматов Х., Йўлдошева О. Ўзбек нутқ маданияти ва услубияти асослари (оммабоп қўлланма). Т.: 1994 йил.
6. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. Т.: 1992 йил.
5. Қудратов Т. Ўзбек нутқи маданияти. Қарши, 1975 й.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

Маданий нутқ ва адабий тил тушунчаси, тилни (нутқни) табиий ҳолда эгаллаш, тилни ўқиш, ўқитиш орқали эгаллаш, мустақил ўрганиш, нутқий тақлид: нутқ маданиятининг тилшунослик, услубият, эсте

тика, философия, психология, адабиётшунослик каби фанлар билан алоқадорлиги.

V. Назорат саволлари:

1. Нутқ маданиятининг йўл-йўриқлари ва унинг муҳим томонлари нималардан иборат?

2. Нутқ маданиятининг тилшунослик, адабиётшунослик, мантиқ, фалсафа, эстетика ва этика, психология каби фанлар билан алоқадорлиги.

VI. Маърузанинг мазмуни:

Жамият аъзоларининг ўзаро олишув жараёнида тилдан фойдаланиши ва фойдалана олиш қобилияти ўзининг маълум қонуниятига эга. Бундаги бир умумий ҳолат шундан иборатки, ҳар бир киши ҳам уз она тили ёки узи эгаллаган бошқа бирор тилдан эҳтиёжга яраша фойдаланиш кўникмасига эгадир. Ушбу кўникма кўп замонлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келувчи инсоний мушоҳада ва тафаккур анъаналарининг ҳар бир шахсда такрорланувчи интеллектуал хусусиятларига таянади. Бундай қобилият шахснинг ўзи гапираётган тил ёки тил шаклининг меъёрий тизимини эгаллаганлиги, уни ижодий идрок эта олиши билан боғлангандир. Шахснинг ўзи эгаллаган тилни қайси даражада (оддий ёки чуқур) билиши шу шахснинг ўз фаолияти, интилиши, ҳаётий тажрибаси ҳамда ҳаётий эҳтиёжга боғлиқ бўлган масаладир.

Демак, одамнинг ёшлиқдан маълум бир тилда сўзлаш олиши табиий, шахсий ва объектив қобилиятдир. Шу туфайли ҳам нутқ маданияти соҳаси кишиларни, умуман, сўзлашга маълум тил воситасида фикр алмашишга ўргатиш вазифасини кўзда тутмайди. Чунки қайд этилганидек, инсоннинг ўз она тилида сўзлаш олиш қобилияти аввалдан бор бўлган табиий инстинктдир. Шундай экан, нутқ маданияти соҳасининг мақсади нима? Бу соҳа, умуман, она тилида эмас, балки жамият аъзола

рини она тилини махсус шаклида (маданий шаклида) гапира олишни ўргатишни кўзда тутди. Тилнинг бундай шакли маълум бир миллий тилда гаплашувчи ижтимоий гуруҳларнинг барчаси учун муштарак бўлган тил — адабий тилдир. Шу туфайли нутқ маданияти учун кураш бу кишиларнинг ўзаро ҳар қандай фикр алмашишини маданийлаштириш (масалан, шева ва лаҳжаларда гаплашиши) учун кураш эмас, балки бутун миллат аъзолари учун ягона бўлган адабий тилда тўғри фикр алмашиш учун курашишдан иборатдир, яъни:

— нутқ маданияти соҳаси бутун миллатни (халқни) кўзда тутиб иш олиб боради;

— нутқ маданияти фақат зиёлилар (ўқимишли омманинг) нутқини яхшилашни кўзда тутди;

— нутқ маданияти соҳаси, биринчи навбатда, ёш авлод нутқини тўғрилашни кўзда тутиб иш кўради;

— нутқ маданияти тушунчаси адабий тил билан боғлиқдир. Шунинг учун адабий тилни эгалламаган ва унда сўзлашмай олмайдиган кишининг нутқий маданияти ҳақида гапириш ҳам ортиқчадир.

— нутқ маданияти соҳаси адабий тилда гапирувчилар, адабий тилни эгаллаган ва эгаллаётганлар нутқини, нутқий фаолиятини кўзда тутган ҳолда иш кўради.

Аммо ҳозирда адабий тил умумхалқнинг сўзлашув қуролига айланаётган бизнинг жамиятимизда ҳам аҳолининг кўпчилик қисми маҳаллий лаҳжа ва шеваларда ёки адабий тил билан ўз шеваларининг қандайдир қоришмасидан иборат бўлган бир тилда сўзлашмоқдалар. Ўзбек миллатига мансуб кишилар кундалик фаолиятларида ўзбек адабий тилидан қай даражада фойдалаётганига кўра, қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Ўзбек адабий тили меъёрида гапира оловчи ва ёза оловчи кишилар гуруҳи.

2. Ўзбек адабий тилида ёза оловчи, аммо оғзаки нутқда адабий тил меъёрларига тўлиқ амал эта олмайдиган кишилар гуруҳи.

3. Расмий доираларда адабий тилда сўзлай олмайдиган, аммо оддий сўзлашувда, айниқса оилада шевасида ва шева билан адабий тилнинг аралашмасидан иборат бир тилда гапирувчи шахслар гуруҳи.

4. Маҳаллий шеванинг кучли таъсири сезилиб турадиган нутқ эгаси бўлмиш кишилар гуруҳи.

5. Маҳаллий шевани, кучсиз таъсири (асосан, талаффузида айрим сўзларни танлашда) сезилиб турадиган тилда сўзлайдиган кишилар гуруҳи.

6. Адабий тилни ўз маҳаллий шевасида гапирадиган кишилар гуруҳи.

Ўзбек аҳолиси нутқининг келтирилган кўринишлари оғзаки нутқ маданиятини барчадан бир хилда талаб этиб бўлмаслигига ёрқин далилидир. Кишиларнинг «адабий тилни билмаслиги» тушунчаси нисбий ҳодиса бўлиб, яъни адабий тилни тамоман тушунмайди маъносида эмас, балки улар адабий тилдан тўла маънода фойдаланмайди, бу тилда гапиришга ва ёзишга тамоман одатланмаган деган маънода тушуниш лозим. Аммо шундай бўлганда ҳам келтирилган олтинчи гуруҳ кишиларининг мавжудлиги, ҳаттоки уларнинг ўзбек аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил этиши нутқ маданияти талабларини бутун ўзбек миллати доирасига қўйиш мумкин эмаслигини кўрсатиб турибди. Бунга сабаб, ўзбек аҳолисининг маълум қисми ҳали адабий тилда гаплашишга ўтмаган ва бундай нутқий фаолиятга ҳали тўлиғича кўникмаган.

Мана шу каби сабаблар туфайли бўлса керак, нутқ маданияти соҳасининг иш тутиш доирасини (нутқ маданияти ҳақидаги гап кетганида кимларни кўзда тутиш лозимлигини) белгилаш фанда мулоҳазалидир. Чунончи, баъзи тадқиқотчилар нутқ маданияти, асосан, ўқимишли кишиларни (зиёлилар оммаси) кўзда тутиб иш кўради, деган фикрни олдинга сурадилар: «Ўзбек адабий тилидан фойдаланиб иш олиб борадиган ва нутқ

маданиятлари юқори бўлиши шарт деб ҳисобланувчи кишилар деганда, биринчи навбатда, олимлар, матбуот ходимлари (журналистлар) адиблар, шоирлар, артистлар, лекторлар давлат арбоблари, идора ва ташкилот хизматчилари, адабий тилнинг оммавий оғзаки шакли бўлган, радио, телевидение, кинонинг диктор ва нотиқлари: педагоглар, ташвиқотчилар кўзда тутилади» *профессор Собиржон Иброҳимов*.

Нутқ маданияти — ижтимоий маданиятни, кишилик жамияти маданиятини акс эттирувчи кўзгудир. Нутқ маданияти адабий тилнинг ҳар икки шакли ёзма ва айниқса, оғзаки шакли учун (биринчи навбатда, кино, радио, телевидение, театр сахналари маърузалари учун) зарурдир. Нутқ маданиятига эътибор ёлғиз нотиқдан эмас, балки ҳар бир фуқародан талаб қилинадиган ишдир.

Нутқ маданияти ижтимоий маданий ҳаётнинг қонуний талаби бўлса-да, уни эгаллаш аслида ҳар бир шахснинг маданий савияси, онг ва билимига боғлиқдир. Кишининг нутқ маданияти унинг умумий маданийлиги даражасининг ошиши билан бевосита алоқадордир. Чунки у ўзининг хилма-хил фикр ва мушоҳадаларини нутқи орқали ифодалайди.

Нутқ маданияти шахснинг маданий камолотининг таркибий қисмидир. Нутқ халқ эришган маданият даражасини ўзида ифода этади. Ҳар бир кишининг нутқи унинг маданийлик даражасини кўрсатувчи ёрқин ва ишончли далилдир.

Нутқ маданияти маълум маънода ҳар қандай кишилар, одамлар гуруҳини эмас, балки маълум савияга эга адабий тилни муаяйн даражада эгаллаган одамларни кўзда тутган ҳолда иш кўради.

Нутқ маданияти ҳақида қайғуриш — умумхалқ ишидир. Нутқ маданияти соҳасининг тўлиқ, яъни пировард мақсади барча халқ оммасининг нутқини адабий тарбияга олишни кўзда тутмоғи лозим.

Ҳар қандай ҳолда ҳам нутқ маданияти — бу аввало, нутқий кўникма, нутқий-амалий жараён бўлиб, махсус меҳнат ва машқ эвазига, ўқиш ва ўқитиш орқали эришиладиган қобилият, маҳоратдир.

Инсоннинг алоқа қуроли бўлмиш тилни, жумладан, адабий тилни ўрганиши ва эгаллаши тўрт хил йўл билан амалга ошади дейиш мумкин:

1. Тилни табиий ҳолда эгаллаш.

Бунга боланинг ўз она тилида оила муҳотида, шунингдек, атроф-муҳит таъсирида ўрганиши ва библио олиши киради. Бола тилни ота-онадан, оила аъзоларидан, шунингдек, ўзи дуч келган кишилардан табиий ҳолда эшитиш ва ўзлаштириш орқали эгаллайди. Болада, бола тили малакаси табиий ҳолда, стихияли равишда юзага келади ва шаклланади.

2. Тилни ўқитиш, ўргатиш орқали эгаллаш.

Бунга асосан, ўрта ва олий мактаб таълими киради. Шунингдек, қисман болалар боғчасидаги таълимни ҳам мана шу омилга қўшиш мумкин. Тил ва унинг қонуниятлари, нутқ қоидалари ўрта мактабда она тили (ўзбек тили) ва адабиёт дарсларида ўқитилади. Боланинг тил эгаллашида бошқа фан дарсларининг ролини ҳам камситиб бўлмайди. Тарих, география, астрономия, биология, ҳатто математика дарслари ҳам ўқувчиларда нутқ маданияти малакасини шаклланишида сезиларли роль ўйнайди. Бу фанларга оид дарслар жараёнида боланинг лугат бойлиги ошади. У гап тузишнинг бир қатор мураккаб типларини, фикр ифодалашнинг баъзи мантиқий асосларини эгаллайди.

Табиий фанлардан даре берадиган ўқитувчилар орасида ўзбек адабий тилини яхши эгаллаган, сўзга уста, моҳир нотиклар талайгинадир. Нутқ маданиятини тарбиялашда ўқитиш(педагогик таълим) асосий омилдир.

3. Тил ва нутқ маданиятини мустақил ўқиш, шуғулланиш орқали ўрганиш.

Тилни, пировард натижада нутқ маданиятини эгаллашда мустақил ўқиш, тил ва нутқ устида мустақил ишлаш муҳимдир. Бу иш икки хил характерлидир. Биринчиси, киши тилга оид махсус адабиётлар, дарслик ва қўлланмалар, луғатларни ўрганади. Ундаги тил ва нутққа оид махсус адабиётлар ва қонуниятларни эгаллайди. Иккинчиси, полингвистик адабиётларни мустақил ўқийди ва бу ҳол киши нутқининг ўсишига, адабий тил меъёрларини эгаллашига туртки бўлади. Масалан, бадиий адабиёт асарларини кўплаб ўқиш, шеърларни ёд олиш, газета ва журналларни ўқиш, радио ва телевидение эшиттиришларини тинглаш ва бошқалар.

4. Тил ва нутқ маданиятини эгаллашнинг кўринишларидан бири нутқий тақлиддир.

Ҳар бир инсон ўзидан яхшироқ, чиройлироқ, маъноли ва ўткир гапирадиган кишилар нутқига ҳавас билан қараши ва унга тақлид қилишга интилиши мумкин. Бу ҳолда нутқий тақлид — намунали тил, нутқ маданиятини эгаллашга интилишнинг омилларидан бирига айланади. Намунали, яхши гапирувчилар, одатда радио ва телевидение суҳандонлари, машҳур артистлар, бадиий сўз ижрочилари, баъзи ёзувчилар, олимлар орасида учрайди.

Нутқий тақлид — онгли фаолиятдир ва миллий нотикликнинг энг яхши намуналари ва анъаналарини авлоддан авлодга ўтказиш, етказиш, кўп асрлар давомида сақлаб қолишнинг воситаси ҳамдир.

Тил ва нутқ маданиятини эгаллашнинг қуйидаги босқичларни мавжуд:

- оила ва атроф муҳитдан ўрганиш;
- ясли, боғча таълими;
- ўрта мактаб таълими;
- олий мактаб таълими;
- тил устида мустақил шуғулланиш.

Тилни ва эгаллаш ҳақида гап борганда икки сифатий нарсани фарқламоқ керак. Буларнинг бирин

чиси, умуман, ўзбек тилини — халқ тилини билиш, иккинчиси, ўзбек адабий тилини эгаллаш.

Нутқ маданияти шахсинг, умуман, тилни билиш даражаси билангина эмас, балки адабий тилни намунали билиши ва ундан нутқнинг оғзаки ва ёзма шаклларида намунали фойдалана олиши даражаси билан ўлчанади. Нутқ маданиятини эгаллаш учун нутқни ўстиришга оид бўлган адабий тил меъёрларини ва унга восита бўлувчи нарсалар:

— ўзбек тилининг дарслик ва қўлланмалари, ўзбек тили грамматикаси, ўзбек тилининг турли луғатлари, луғат-справочниклари ва бошқалар;

— ўзбек адабиёти дарслари; ўрта ва олий мактабда ўтиладиган бошқа ижтимоий ва табиий фанларга оид дарслар, уларнинг тили;

— ўзбек адабиёти тили (мустақил ўқиш кўзда тутилади);

— ўзбек матбуоти тили;

— ўзбек радиоси ва телсвидениеси тили;

— бадиий ўқиш дарслари ва таълими;

— нотик санъати юзасидан ўқитиладиган факультатив курслар таълими ва бошқалар.

Она тили ва ўзбек адабиёти оғзаки нутқ маданиятини кўтаришга хизмат қилади, бадиий асарларни ёд олиш, бадиий ўқиш дарслари, радио ва телевидение нутқини тинглаш, нотиклик сирларини ўрганиш оғзаки нутқ маданияти ривож учун мислсиз омилдир.

Ёзма нутқ маданияти, оғзаки нутқ маданиятининг юзага чиқишини таълим этадиган воситалардир. Масалан: ёзма нутқ маданияти учун имло ва тиниш белгиларга оид қоидалар, ёзув техникаси, ёзишни кўп машқ қилиш, кўп ёзиш ва кўп ўқиш, сўзларнинг ёзилиш шаклларини хотирада сақлай олиш, синтаксисга доир меъёр ва қоидаларни яхши ўзлаштириш муҳимдир. Ёзма нутқ маданиятини оширишда имло луғатлари етакчи ўрин тутади.

Оғзаки ва ёзма нутқ маданиятини эгаллаш учун киши куйидаги томонларга ҳам эътибор бермоғи керак:

— киши ўзининг кундалик тилига эътибор қилмоғи, ундаги ютуқ ва нуқсонларни сеза билмоғи керак;

— киши тилга, унинг қонун-қоидаларига онгли, илмий муносабатда бўлиши лозим. Бунинг учун ўша тил грамматикасини, фонетикасини, лексикологияси ва стилистикасини яхши билиши талаб қилинади;

— киши ўз ёзма ва оғзаки нутқ устидан онгли назорат ўрната олмоғи лозим. Бу шахслар ўз нутқи устидан ютуқ ва камчиликларига танқидий ёндаша олиш кўникмасини юзага келтиради;

— кишида нутқ маданиятини эгаллашнинг муҳим шартларидан бири тилга ҳурмат билан қараш, унга муҳаббат қўйишдир;

— тилни ўрганиш, нутқ маданиятини эгаллаш киши ҳаётининг маълум даврига тўғри келадиган вақтинчалик иш, бир фасллик тадбир эмас, балки доимий интилиш ва шуғулланишни, бир умр такомиллаштириб боришни талаб қилувчи ҳодисадир.

Нутқ маданияти — сўз санъати соҳаси бўлиб, нутқ воситаларидан мақсадга мувофиқ фойдаланилган ҳолда яхши гапириш ва ёзиш санъатидир.

Нутқ маданиятининг чинакам соҳиби бўлиш учун нутқ маданиятининг ҳар иккала босқичини мукамал эгаллаш лозим, ушбу даражага эриша олган ҳар бир киши, ўз навбатида, ўзбек адабий тилининг султ меросхўригина эмас, балки ўзбек тилининг софлиги ва янада ривож учун фаол курашувчи шахсга, тилпарварга айланиши шубҳасиздир.

Нутқ маданияти ва бошқа фанлар

Ҳар қандай фан ҳам у ёки бу томонлари билан бошқа фанлар билан боғланган бўлади, унда кўтарилган масалалар, муаммолар, бошқа фанлар томо-

нидан ҳам ўрганилади, баъзида уларнинг ҳам текшириш объекти бўлади.

Услубият ҳам адабиётшуносликнинг текшириш объекти бўла олади. Фақат тилшунослик, адабиётшунослик нуқтаи назаридан бошқа йўсинда текширилади, услубиятга ҳар икки фан ўз хусусиятларидан келиб чиқиб ёндашади, икки хил муносабатда бўлади.

Нутқ маданияти грамматик ҳодисаларга, тил асосларига, асосан, шу тил адабий меъёрларига мос келиш келмаслиги чекиниш мумкинлигини, унга йўл қўйилиши мумкинлиги нуқтаи назаридан баҳолайди.

Нутқ маданиятининг сифатларидан бири нутқ бойлигидир. Нутқ бойлигини тилнинг луғат бойлиги таъминлайди. Шунинг учун ҳам тилда луғатларнинг ўрни каттадир. У сўзловчи учун катта хазинадир. Нотиқ шу хазинадан баҳраманд бўлса, ўз нутқини бой қила олади. Маълумки, янги сўзлар, атамаларнинг ҳосил бўлиши, ўзлаштирилиши тилшунослик фанининг текшириш объектидир.

Нутқ маданияти соҳасининг лексикология билан узвий боғлиқлиги ҳеч шубҳасиздир. Нутқий аниқлик ва мантиқчиликни тилнинг сўз бойлигини эгалламасдан, бир сўзнинг маъносини аниқ билмасдан туриб, тушунчаларни аниқ ифодалаб бўлмайди. Масалан: юз сўзини англлатган тушунча билан башара сўзини англлатган тушунча бир эмас. Юз ва башара сўзлари ўзаро синоним бўлса-да, улар англатадиган тушунчалар бири-биридан фарқ қилади.

Демак, нутқ маданияти илмий тармоқ сифатида луғатшунослик (лексикография) билан узвий алоқадордир.

Нутқ маданиятининг соҳасини текшириш объекти нутқнинг алоқавий сифатлари йиғиндиси ва тизимини, уларни таъминловчи шарт-шароитлар, шу сифатларнинг такомиллашуви, ривожини ва қолоқлашуви, пасайиши кабиларни ўз ичига олади: услубият соҳасининг объекти тил ва нутқ услубларини ўрга

нишдир. Модомики, услубият, нутқ услубларини ҳам ўрганар экан, худди шу ҳолатда нутқ маданияти билан унинг муносабати вужудга келади. Чунки нутқ маданияти ҳақидаги таълимот ўз-ўзидан тил услубларини батафсил акс эттириш, ҳар бир услубнинг ўзига хос томонларига эга эканлиги, уларнинг имкониятларининг ёритилишига эҳтиёж сезади.

Услубият билан нутқ маданияти бир-бирини тамомила инкор этмайди, аксинча, бир-бирини тўлдиради, алоҳида соҳа бўлишларига қарамай, бир-бири учун хизмат қилади.

Нутқ маданияти илмий соҳа сифатида мантиқшунослик ва руҳшунослик фанлари билан чамбарчас алоқада бўлади. Маълумки, нутқ маданияти мантиқий тушунчалар ва ҳукмлар билан иш юритади. Модомики, сўз билан фикрлар, ҳукмлар гап билан ифодаланар экан, ана шу сўзлар ва гаплар билан улар ифодалаган тушунчалар ва ҳукмларнинг бир-бирига мос келган-келмаганлиги, улар ўртасида зидликнинг бор-йўқлиги муҳимдир.

Сўз ва гапларда тушунча ва ҳукм акс этишидан ташқари инсоннинг сезгиси, кайфияти, хоҳиши, истаги, кечинмалари ҳам ўз аксини топган бўлади: бошим оғрийди, бошгинам оғрийди; укам-укагинам; мени қийнаб юборди – мени адоий тамом қилди. Хотинчангиз ишламайдиларми? – Келин ойим ишламайдими?

Ўзбек тилида ораз, чеҳра, висол, жамол каби сўзлар юз тушунчасига ижобий муносабатни ифодалайди.

Нутқ маданияти билан психологиянинг муносабати нутқнинг ўринли-ўринсиз эканлигини белгилашда намоён бўлади. Сўзловчи ҳар хил вазиятларда, ҳар хил одамлар ўртасида бўлади. Демак, у ўз нутқини ана шу вазиятлар ва одамлар ҳолатини ҳисобга олган ҳолда тузиши керак. Бундан ташқари, тингловчилар кайфияти деган нарса ҳам бор.

Агар тингловчиларнинг зеркиб турганлиги сезилиб турса-ю, нутқ қанчалик тўғри бўлмасин, нотик ўта зерикканликни ҳис қилмаса ва нутқни чўзиб юборса, унинг таъсир кучи йўқолади.

Нутқни таъсирчан қилишда тилнинг тасвирий воситаларидан ҳисобланган метонимия, метафора кабиларда нутқнинг қайси қисмида ишлатганда тингловчилар кайфиятига таъсир қилишини, улар кайфиятини ўзгартиришини яхши билиши лозим. Ана шундагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

Нутқ маданияти нафосат (эстетика), бадий адабиёт, адабиёт, адабиётшунослик, адабий танқидчилик каби фанлар билан узвий боғлиқдир. Чунки яхши нутқ тингловчига эстетик завқ бериши керак, уни ҳаяжонлантириши лозим. Бадий нутқ эгаси бадий таъсир воситаларидан жуда кенг фойдаланади.

Хуллас, нутқ маданияти соҳаси кўпгина бошқа фанлар билан ҳам ўзаро муносабатда бўлади. Айниқса, унинг тилшунослик, услубият, нотиклик санъати, матншунослик, психология, эстетика, фалсафа ҳамда адабиётшунослик фанлар билан алоқаси жуда мустаҳкамдир.

Тасаввуф нима?

Тасаввуф илмига ёшлигимдан қизиқаман. Адабиёт ўқитувчимиз Фахриддин Расулов тасаввуф ҳақида, айниқса, Мансур Халлож ёки Бобораҳим Машраб ижоди ҳақида сўзлаганларида бор вужудим қулоқ бўлиб тинглардим. Айниқса, Баҳовуддин Нақшбандий бобомизнинг:

*«Қачонгача излагайсан нажот мардлардан,
Мардлар ишин ўзинг қил-у, қутил дардлардан»*

ёки

«Дил ба ёру, даст ба кор», яъни «Дилинг Аллоҳда бўлсин, қўлинг меҳнатда»

сингари фалсафий фикрлари мени тинч қўймасди.

Минг шукроналар бўлсинким, Шарқ тафаккури тарихидан замонамиз файласуфларидан буюк олим Нажмиддин Комиловнинг тасаввуф ҳақидаги иккинчи китобини мутолаа қиляяпман...

1. *Ақлингга тараф йўқ, зоти мукаррам,
Ҳар нарсага қодир Ҳазрати одам.
Лек ўзингни тушунмакка ўзинг ожиз,
Зероки, тугунсан, сирдирсан мубҳам.*

2. *Тақдир, сендан розиман ақл-ҳуш берганинг учун,
Ҳаётга муносиб тенг — тўш берганинг учун.
Имонли, идрокли одамлар раҳнамо бўлиб
Серғулу юрак, кўп юмуш берганинг учун!*

3. *Бир менми, бу олам аламин чеккан,
Озурда дили гам тигига теккан.
Шодлик гули унган ҳар инсон дилига,
Бу чарх минг ғусса уругин эккан.*

Муножот

*Етмиш минг ақл оламин кездим,
Етмиш икки томир-ла сездим:
Сен Қудратсан, покловчи руҳсан,
Азал-абад Воҳид шукуҳсан.
Олам вужудининг вужуди,
Одам — ҳикматининг шухуди.
Замон, макон, қадим истиқбол,
Эрку, бахту, омад истиқлол.
Бари сенсан, барчаси сендан,
Яратувчи, ризқ бергувчисан.
Фақат сенсан ёру мададкор,
Фақат сенга суйанмоқ даркор.
Фақат сенинг номинг улуғдир,
Нуринг билан қалбим тўлиқдир.*

*Камол десам – камол ўзингсан,
Жамол десам – жамол ўзингсан.
Мутлақ вужуд, обод ҳаётсан,
Ҳақсан, ҳақиқатсан, нажотсан.
Сирларимга маҳрам ўзингсан,
Дардларимга малҳам ўзингсан.
Мадад бергил, қўлла қулингни,
Яхшиликка йўлла қулингни.
Ҳузурингдан бенасіб этма,
Раҳматингни сен дариг тутма.
Руҳим топсин ором, ҳаловат,
Имонимни сақлаб саломат.
Аллоҳим деб умрим ўтказсам,
Омонатни сенга етказсам.*

Нажмиддин Комилов.

Тасаввуф таълимининг марказида Инсон туради, аслида буни Инсон руҳияти ҳақидаги фан деса ҳам бўлади. Мутафаккир аждодларимизни қизиқтирган асосий масала инсонни унинг ўзига англатиш, инсонни тушуниш эди.

Инсон ким? Унинг буюклиги нимада? Тубанлашувининг сабаби нимада? Инсон ўз фаолиятида озодми ёки қул-банда бўлса, кимга банда, унинг эрки нима-ю, эркисизлиги нимада? Инсонни қандай қилиб қутқариш керак? Ушбу саволлар ҳар доим кун тартибида бўлиб келган ва шу боис тасаввуф аҳли ахлоқий тарбияга жуда катта аҳамият берган.

Инсон орзуларининг интиҳоси йўқ. Орзусиз ҳаётнинг гўзаллиги ҳам, қиймати ҳам сариқ чақалик эмас. Мана шунинг учун тасаввуф аҳли инсоннинг моддий эҳтиёжларидан ғолиб келишга, ўзининг илоҳийлигига қараб бориш, муқаддаслигини ўйлаш, улуғлигига муносиб ҳаракатлар қилишга ундаган. Бунинг учун вужудини унутиш, фанийлик назарияси, тариқат ғоялари юзага келган. Тасаввуф аҳли шу ғоялар асоси

да инсонда манманликни енгиш, одамнинг руҳини чиниқтириш ва маънавиятини юксалтириш билан МЕНни кучайтиришга ҳаракат қилади.

Тасаввуф аҳли одамзод қалбидаги орзу-умидлар-ни ҳамда инсон руҳиятини назарга олиб, моддий эҳти-ёжлар билан чеграланиб қолмасликни тарғиб қилади. Акс ҳолда Инсонда ҳайвоний хислатлар ривож то-пиб, инсоннинг илоҳийлиги унутилади, охир оқибат-да тубанлашиб боради. Жалолиддин Румий: «Модда бир отдир, руҳ унинг суворийси (чавондози)дир», — де-ган эди. Бу дегани, моддийликни жиловлай олсанг, уни бошқариб бўйсундирсанг, демак, сен ютгансан. Агар у сени бўйсундирса, олиб қочади ва ҳалок қила-ди, деган фикрни таъкидлайди.

Ҳаёт мураккаб, аслида табиатнинг ўзи ҳам ғоятда мураккабдир. Табиатнинг гултожиси бўлган инсон эса, унданда мураккабдир. Бу мураккаблик инсонларнинг ўзаро муносабатида ёрқин акс этади. Чунки ҳар бир шахснинг ўзи бир оламдир.

«Бир шахснинг вафоти билан бир олам йўқ бўл-ди», — деганида Гёте бениҳоя ҳақ эди.

Демак, тасаввуф:

1. Ҳар бир инсоннинг орзу-армонлари, илми, та-факкури, кечинмалари, ҳис-туйғулари беҳисоб. Ана шуларнинг ҳаммаси жам бўлиб, бир таълимот вужуд-га келган. Бу таълимот юракка суянадиган, инсоннинг қалбини эзгулик билан тўлдириш ниятида пайдо бўлган таълимотдир. Ана шунинг шоирларга, шеър-иятга таъсири кучли бўлган. Унинг таъсирида ажойиб, дунёдаги энг гўзал, энг жўшқин шеър-ият вужудга кел-ган. Тасаввуф таъсиридаги шоирлар, адабиётчилар ҳозир ҳам мавжуд. Улар тасаввуфни янгича талқин қилиб, бадий асарлар яратмоқдалар. Бу ҳам унинг ўчмаслигидан далолат беради.

Тасаввуфни яхши англамасдан туриб, миллий маъ-навият тарихи, шарқ фалсафаси, адабиёти ва санъа

тини пухта билиш мумкин эмас. Тасаввуф бизнинг кўп асрлик қадимий маданиятимизда чуқур из қолдирган. Ҳатто халқимиз руҳиятига сингиб кетган. Ислом тарихи бизда тасаввуф тарихи билан бирга олиб қаралгандагина, тўғри ёритилиши мумкин. Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳовиддин Нақшбандий, Хўжа Аҳрор Валий каби дунёга машҳур кишилар, шайхларимиз эътиқод қўйган, умрини бағишлаб ривожлантирган таълимот шу тасаввуфдир. Халқ маънавиятининг ўчмас хазинаси Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Хоразмий, Саъдий, Ҳофиз, Лутфий, Жомий, Навоий, Атоий, Машраб, Огаҳий каби улуғ шоирлар асарларининг бош ғоялари тасаввуф негизида қурилган.

Тасаввуф халқ қалбидан қалқиб чиққан улуғ мутафаккирлар, адиблар, ҳаким ва донишмандларимиз тафаккурида жило топган ўлмас инсонпарварлик ғояларига нажот бағишлади. Биз тасаввуфни қанчалик чуқур ўргансак, шунча тарихимизни, маънавиятимизнинг сарчашмаларини дуруст англаб стамиз.

2. Тасаввуф инсоннинг ички оламини тадқиқ этувчи илмдир. Инсоннинг ўзи яратилиш жавҳари ва аслига қайтиш босқичлари, руҳий маънавий мақоматлари ўрганилган. Фақат инсон зотининг ўзи эмас, Инсон ва Борлиқ, Инсон ва Илоҳ, Инсон ва Табиат, Инсон ва Коинот ўртасидаги муносабатлар ҳақида ўзига хос мажмуи баён этилган. Тасаввуфнинг фалсафий тизимлари илми ҳикмат, юнон, ҳинд, қадимги зардўштийлар фалсафаси билан боғланиб кетади. Ибн Арабий, Фаридиддин Аттор, Жаллолиддин Румий, Мирзо Бедил ирфон чўққиларини забт этиб, жаҳон фалсафасига баракали улуш қўшганлар.

Биз жаҳон фалсафаси тараққиёти ва унда Шарқ тафаккурининг ўрнини белгилаш учун ҳам тасаввуфни ўрганишимиз керак.

3. Тасаввуф — бу покиза ахлоқ ҳақидаги илм. Тасаввуф аҳли ёлғон, риёкорлик, тамаъ, кибр-ҳаво, худ-парастликни рад этиб, қаноат, мурувват, лутфу карам кўрсатиш, хоксорлик ва тавозе каби ахлоқий сифатларни эгаллаш, умрни яхшиликка сарфлаб, эзгу иш билан эл орасида эътибор қозонишни мақсад қилганлар. Жумладан, Кошифий: «Кўнгил уйини риёзат супургиси билан чангу ғубор, чиқиндилардан тоза-лаб турилмаса, у ишқ султони ўтирадиган тахтга айлан-майди», — дейди. Ишқ султони эса Пок парвардигорнинг ўзи. Парвардигор ишқи банданинг қалбидан жой олса, у дунё молидан, нафдан совийди.

Тасаввуф нима? деган саволга шайхларнинг аксари ҳамида (мақталган) ахлоқни касб этиш деб беришган. Масалан, Ибн Арабий: «Тасаввуф башарий ахлоқдан чиқиб, илоҳий ахлоққа эришмоқликдир», — деса, шайх Абубакаири Шублий: «Тасаввуф бус-бутун ахлоқдир: ҳар кимки соф эмас, сўфий эмас», деб айтган. Шайх Равим фикрича эса: «Тасаввуф — ўлмоқ ва тирилмоқ, яъни нафсда ўлмоқ ва илоҳда қайта тирилмоқдир», — деган.

Сўфий ҳаромдан хазар қиладиган, ғийбат, ёлғонни тилга олмайдиган ва эшитмайдиган одам, ундан ҳеч ким озор чекмайди. Буларга буюк бобокалонларимиз Умар Хайём, Абу Райҳон Беруний, Форобий, Бобораҳим Машраб, Мансур Ҳаллож, Кошифий, Фариддин Аттор, Жалолиддин Румий, Мирзо Бедил, Ибн Арабий, шайх Абу Бакр Шублий, шайх Раввим, Баҳовуддин Нақшбандий, Аҳмад Яссавий каби улуг сиймоларни келтиришимиз мумкин.

Ҳозирги мустақиллик тафаккури, биринчи навбатда миллий озодлик тафаккуридир. Халқимиз тараққиёти учун Ўзбекистон аҳлининг камолоти, маънавияти, моддий юксалиши учун хизмат қиладиган, тараққиёт учун йўналтирилган эркин фикр, гоё бизнинг мафкурамиз ҳисобланади. Мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ буюк боболар ме

росига катта эътибор берилаётгани, жумладан, тасаввуф ҳақида китоблар чоп этила бошлагани, улуғ аждодларимиз юбилейлари ўтказила бошлагани, миллий кадриятларимизни тиклаш ишлари давлат сиёсатига айланиши айни муддаодир.

Тасаввуф инсон қалби ҳақидаги таълимот сифатида азалдан унинг маънавий, руҳий камолотига кўмаклашиб келаяпти. Бу фан инсонни, унинг ахлоқини поклаш борасидаги ғоялари билан бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Биз миллат сифатида ўз қадримизни тиклайдиган, ҳар биримиз ўзимизни поклайдиган замон келди. Бу ишда бизга тасаввуфнинг фойда бўлиши шубҳасиздир.

Тасаввуф ақлий тараққиётдан маънавий тараққиётни устун қўяди. Бугун биз тараққиёт сари қадам қўймоқдамиз. Европа, Осиё ҳамда Америка билан алоқамиз кенгаймоқда. Японлар, корейслар, малайзияликлар тараққиёти бизни лол қолдирмоқда. Президентимиз Ислом Каримов бу тараққиётни ўзлаштиришимиз керак деб таъкидлар экан, ёшларимиз ўқисинлар, аммо ўзлигимизни унутмасинлар, маънавий камолотни бирга олиб борсинлар, дейдилар. Дарҳақиқат, иккиси қўшилмаса, биз ҳеч нарсага эриша олмаймиз. Жамиятимиз тараққиёти ана шу ақлий камолот билан маънавий камолотни биргаликда олиб бориш билан маънавиятни бир-бирига қарши қўйиш тўғри эмас. Фикрлайдиган, тафаккур қиладиган инсон ҳеч қачон маънавиятдан йироқда бўлмайди. Маънавияти юксак инсонда билим қанчлик кўп бўлса, камтарлик ҳам шунча зиёда бўлади, фикри ҳам зиёда бўлади. Шу бонс маънавий фикрнинг фойдаси ғоятда каттадир.

Дунёга, бойликка муносабат жуда мураккаб масала. Ҳеч қандай одамни яхши яшаш орзусидан маҳрум қилиб бўлмайди. Яхши яшаш учун интилиш, меҳнат қилиш керак. Уй-жой масаласида ҳам, кийим-кечак

масаласида ҳам. Фарзандларнинг бахтини ўйлаш, уларга илм бериш, имкон топиб ўзимиз ҳам ўқиб ўрганишимиз лозим. Буларнинг ҳаммаси моддий таъминот билан боғлиқ. Ҳозир ҳам, илгари ҳам бу нарсани инкор қилувчи таълимот бўлмаган. Ҳар биримиз айни пайтда муайян бир шароитга эга бўлиш учун интиляямиз. Давлатимизнинг сиёсати ҳам, қурилаётган қурилишлар ҳам янги жамият барпо этишга қаратилган. Юксак маънавият фаровон яшашни ҳам, бойликни ҳам инкор этмайди. Лекин бойликни мақсад эмас, восита деб билиш жоиз. Мақсад эса одамийлик, инсонийлик, камолот, халққа, миллатга хизмат қилиши даркор. Ақлимиз, фикримиз ҳам шунга восита бўлсин. Бу ўзгалар ҳавас қилгулик жамият, ўзаро етук миллий муносабатлар қарор топишига олиб келади. Фарзандларимиз ана шундай бўлиб етишадилар деган ниятдамиз. Илоҳим шу ниятга етайлик, Иншооллоҳ!

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмонов Х. Сўз эстетикаси. Т., 1981.
2. Алимова М. Нутқда акс этар бир олам бойлик. Т., 1988.
3. Бегматов Т. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ мала-нияти масалалари. Т., 1983.
4. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек нутқ маданияти очер-клари. Т., 1999.
5. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий нотиклик санъати ҳақида. Т.: 1988 й.
6. Имомхўжаев С. А. Навоий нотиклик санъати ҳақида. Т., 1968.
7. Комилов Н. Тасаввуф. Т., 2000.
8. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. Т., 1992.
9. Мусаев К. Бадиий таржима ва нутқ маданияти. Т., 1976.
10. Нутқ маданиятига оид масалалар (конференция ма-териаллари). Т., 1973.
11. Ризаев С. Нутқ маданияти ва одобига оид. Т., 1973.
12. Ризаев С. Яхши сўз – қалб кўзгуси. Т., 1974.
13. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Т., 1978.
14. Содиқова М., Жўраева М. Сўздан сўзнинг фарқи бор. Т., 1966.
15. Турсунпўлатов М., Бегматов Э. Ўзбек нутқ мадани-яти асослари. Т., 1991.
16. Ўзбек нутқ маданиятининг долзарб муаммолари. Т., 1990.
17. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. Т., 1948.
18. Қудратов Т. Ўзбек нутқи маданияти асослари. Қарши, 1975.
19. Қўнғуров Р. Ўзбек тили тасвирий воситалари. Т., 1975.
20. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ мадани-яти ва услубияти асослари. Т., 1992.
21. Кўчқортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси. Т., 1975.
22. Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970.

«Табаррук тупроқда турибман букун»

ХРЕСТОМАТИЯ

РИВОЯТ

Айтишларига қараганда, қадим замонда буюк саркардалардан бири катта юриш қилибди.

Юзлаб шаҳарларни босиб олибди. Минглаб уйларни вайрон қилибди. Ўн минглаб кишиларни ўлдирибди. Ўзининг салтанати чегараларини кундан-кунга кенгайтириб бораверибди. Бироқ унинг катта кўшини кичкина бир шаҳарнинг олдига келганида заифлашиб қолибди. Ҳаддан зиёд жангларни кўрган қўшинлар биттагина кичкина шаҳарни сира ишғол қила олмабди. Чунки шаҳар аҳли ўз юртини жон-жаҳди билан ҳимоя қилаётган, нима қилиб бўлса ҳам босқинчини юртга киритмасликка тиришар экан. Шунда саркарда хийла ишлатиш йўли билан шаҳарни ишғол қилмоқчи бўлибди.

У айғоқчиларни киритиб, шаҳарнинг дарвозаларини очиб берадиган одамни қидиришни буюрибди. Агар шундай одам топилса, шаҳар ишғол қилинганча, уни шу срга ҳоким қилиб тайинлашга ваъда берибди.

Ниҳоят, шундай кимса топилди. У саркардага мактуб ёзиб, садоқат билан хизмат қилишга тайёрлигини изҳор қилибди. Шу куни тунда у шаҳар дарвозаларини душманга очиб берибди. Хуллас, саркарда шаҳарни вайрон қилиб, кулини кўкка соворибди. Жангдан кейин унинг олдига дарвозани очиб берган одамни келтирибдилар. У ваъда қилинганидек, ҳокимлик мансабини сўрабди. Шунда саркарда: «Сен, ўзинг туғилиб ўсган юртингга хиёнат қилдинг ва демакки, менга ҳам садоқат кўрсатмайсан», — деб уни қатл қилдирган экан...

«Ватанни севмоқ — имондандир!» (Ҳадис)

Афлотун ёшлигида шеърият санъатига кўнгил қўйган ва дostonлар ёзган. Кейинчалик Гомер асарлари олдида ўзининг асарлари анча бўш эканлигини сезгач, уларни нафрат билан ёқиб юборган. Шундан сўнг Афлотун трагедия жанрида асарлар яратиб, бу асарлари билан шуғулланган. Асарларини актёрларга бериб машқлар қилган ва совринлар олишга муяссар бўлган. Дионисий байрамига яқин қолганда у тасодифан Сукротнинг нутқини эшитиб қолади. У драматик мусобоқаларда қатнашишдан воз кечибгина қолмай, шеър ёзишни бутунлай ташлаб юборди ва ўз умрини фалсафага бағишлайди...

Бир йигит бир қизга ошиқ экан. Лекин қиз йигит ишқини рад этар экан. Қизнинг энагалари «Эр бевафо бўлади» деб, куйидаги нақлни унинг қулоғига қуйишган экан.

«Мода қуш бола очибди, лекин ўрмонга ўт кетиб, қуш ўз болалари билан куйиб кетибди. Нар қуш эса, ўт кетиши биланоқ парвоз қилиб, қаёққадир ғойиб бўлибди».

Йигитнинг оқила бир эгачиси бор экан, дардига оро кирибди. «Уйингга наққошларни келтир, дебди у, ўрмонга ўт тушиб, мода қушни болалари билан бирга куйиб кетаётганини тасвирлашсин. Лекин нақшнинг бир четида эркак қушнинг лочин чангалига тушиб қолганини ҳам кўрсатишсин».

Шу нақшлар битгач, йигитнинг эгачиси қизни меҳмонга чақирибди. Қиз нақшларни томоша қиларкан: «Нар қуш лочин чангалига тушиб қолган эканда, шу сабабли бечора модаси билан чақаларидан хабар ололмаган экан», — деб ўйлабди. Шу кундан эътиборан қизнинг кўнгли йигитга мойил бўла бош

лабди. Кўп вақт ўтмай, йигит билан қиз бир
ёстикқа бош қўйишибди.

Чўлпонга (назм)

*Кулган бошқалардир, йиғлаган бобом,
Уйнаган бошқалар, инграган бобом.
Эрк эртақларин эшитган бошқа,
Куллик қўшиғини тинглаган бобом.
Эзгулик уруғин сочган бошқалар
Уруғни эзгилаб қочган бошқалар
Манқуртдан ўзлигин айлаб намоён
Душманга бағрини очган бошқалар.
Қаноти боғланган бобом бечора
Юраги доғланган бобом бечора
Хастаҳол эрса-да халқин дардини
Хушлашга чоғланган бобом бечора.
Табаррук номлари сотилган бобом
Беғуноҳ гуноҳга тортилган бобом
Асраб қололмадик аттанг, минг аттанг
Эркин бошқалардир, отилган бобом.
Эрлар улуглайди элни бобожсон
Кувонч бахш шаббода елди бобожсон
Қанийди кўрсангиз, кулсангиз эди
Сиз кутган кунлар ҳам келди бобожсон.
Куйган бошқалардир, кулганлар бизмиз
Истиқлол завқини туйганлар бизмиз
Рухингиз шод бўлсин, эй Чўлпон бобо
Номингиз ардоқлаб, суйганлар бизмиз!*
(1997 йил 19 ноябрь, Тўлан Қўзибоев).

Қаҳрамонга

*«Қаторда норинг бўлса юкинг ерда қолмайди», –
Деган, халқимизнинг яхши сўзи бор.*

Оиланг учун хизматда бўлдинг
Халол хизматингдан дўстлар миннатдор
Бугун юрагимда шодлик, ҳаяжон
Дўстим Қаҳрамон!
Қадду қоматингга назар ташласам,
Қалбим қувонади такрор ва такрор.
Пайларинг темирдек, жуссанг тўла куч
Забардаст, паҳлавон, меҳнатсевар нор.
Фахрланаман сен билан ҳар он
Дўстим Қаҳрамон!
Узумзорингга боқиб, қилган меҳнатингга
Богбонлигингга қойил қоламан.
Сендаги қаноат, сендаги бардош,
Уддабуронлигингдан ибрат оламан.
Ҳайратланаман ишингдан ҳар он
Дўстим Қаҳрамон!
Бобокалонларимиз айтганларидек,
Дунёга келганлар, бир кун кетади.
Биров хазон қилса гуллаган боғни
Биров тақир чўлни, гулзор этади.
Оиланг бахтига бўлгин соғ-омон
Дўстим Қаҳрамон!

*Дўстим, педагог, режиссёр, актёр
Қаҳрамон Сағдуллаев таваллуд топган кунига
бағишлаб Пўлат Носир. 26 апрель 2002 йил*

Бир вақтлар қалб дафтаримга мени безовта қила-
ётган фикр ва мулоҳазаларимни битиб қўяр эдим.
Шулардан бир нечтасини сизга ҳавола қилмоқчи-
ман.

1992-1993 йилларда театримизда томошабин-лар-
нинг камайишини замондошларимизнинг маданият-
га эътибори сусайиб бораётганидан излаш керак,
чамамда.

Ҳар бир сахна асарининг аҳамияти уни қай тарзда тақдим этилишига боғлиқ. Режиссёрнинг талқинига (қандай сахналаштира олишига), актёрларнинг характерлар талқинига, меъёрига етказиб ижро эта олишларига, қолаверса ҳар бир актёрнинг истеъдодига — маҳоратига боғлиқ.

Томошабинларда ҳам, ижодкорларда ҳам чиройли нарсага ва эстетик гўзалликка интилиш бор. Зеро, «бусиз санъат ҳам бўлмас» ийўсинида ёндашиш лозим.

Ёшларимиздаги биринчи муҳаббат чечаклари фақат театрда, гўзаллик ҳис этиладиган жойда юз беришини истардим. Ўзларини гўзаллик кошонасида эканлигини ҳис қилиш, ўйлаш, кайфиятни кўтариш имкониятини беради. Бинобарин, биз гўзал одатларни қадрлаб, уларни қабул қила билишимиз керак.

Ўйлайманки, театрда алоҳида тайёргарлик билан бориш лозим. Усти-бош, либос ҳам ўзгача бўлсин. Бу ёшларимизда ўзларига ва театрда ҳурматни оширади. Менимча, томошабинда хулқ маданияти, шу билан бирга гўзалликка шайдолик туйғуси собиқ иттифок даврида пасайган эди. Юз бераётган маънавий қашшоқлик қаердан пайдо бўлган эди? Бу ҳамма нарсанинг оддийлашувидан, одамлардаги орзу-ҳавассиз муносабатлар, хулқ-атворда гўзалликнинг пасайиши, руҳсизлик ва ҳоказолар бунга сабабдир. Мен яхши анъаналар, гўзал урф-одатлар тарафдориман.

Одамлар театрда ёки концертга бориб, у ерда олган маънавий қониқишга гўзаллик билан жавоб берсалар, айти муддао бўларди, деб ўйлайман.

*1992 йил. Тошкент, Ҳамза номидаги
ўзбек академик театри.*

Мустақиллигимиз шарофати шеъриятимизда ҳам намоён бўлмоқда. Шу ўринда мен шоира Зулфия Мўминова шеъриятдан намуна келтиргим келди:

*«Ўзбегимга отилган ҳар тошга қасдман!
Ўзбегим, демасам шу куни настман!
Кимдир бориб сотсин мени шу сўзим учун.
Кимдир келиб отсин мени шу сўзим учун.
Мен мағрур айтаман: Миллатпарастман!»*

Ўзбегим ҳаётини, урф-одатларимизни, бобокалонларимиздан, момоларимиздан қолган мерос сифатида фойдаланиб, адабиётда, санъатда (театр ҳамда зангори экранда) намойиш этишимиз лозим.

Актёрлик касби кўпроқ томошабинлар, хонанда, созандалар, шоирлар, муғаннийлар ҳамда мусаввирлар даврасида бўлишни тақозо қилади. Шундай учрашувлар чоғида халқ рассоми Алишер акамиздан шу ривоятни эшитганман:

Ривоят қиладиларки: қадим замонда, бир кўзи қисик, бир оёғи оқсоқ шоҳ бўлган экан. Шоҳ юртидаги ҳунармандлар, санъаткорлар, айниқса, мусаввирларнинг ҳурматини жойга қўяр экан. Шоҳ ақлзаковатга тўлган, ярим асрлик умрининг муборак дақиқаларида ҳамма мусаввирларни саройига тўплаб: «Менинг тасвиримни ифодаловчи санъат мўъжизасини яратингизким, саройдаги ҳакамларга ва шахсан менга манзур эта олсангиз маҳоратингиз эвазига хазинамни аямайман», — дебди.

Мусаввирлар ишга киришиб, бор маҳоратларини аямасдан ҳаракатга тушибдилар.

Биринчи тасвир санъати муҳокамага қўйилибди. Ҳакамлар сарафсар солсалар: тасвирда шоҳ ниҳоятда салоҳиятли, сарвқомат, юсуфсифат қилиб тасвирланибди. Шундай жасур ва мард қилиб тасвирланибдики, ҳатто оёғининг нуқсони, кўзининг ногиронлиги билинмай кетибди.

Шоҳ ўзини танимай: «Бу тасвирни кўрган фуқароларим ва меҳмонларим, менинг барча айбларимни, нуқсонларимни беркитиб тасвирлашибди, дейишлари мумкин». — деб мусаввирни қайтарибди.

Иккинчи мусаввир шоҳнинг оёғини калта. кўзини қисик, беўхшов, башарасини ниҳоятда бадбашара қилиб тасвирлабди. Маълумки, шоҳга ҳам, сарой аҳлига ҳам ёқмайди.

Учинчи мусаввирнинг тасвирида: табиатнинг гўзал манзараси, баланд тоғда қорлар, тоғлар этагида ўрмонзор. Подшоҳ кийик овлашга чиқиб, арча остида мағрур турган кийикка камалакдан ўқ узмоқда. Подшоҳнинг калта оёғи ҳарсанг тошга қўйилган, қудратли қўллари камонни маҳкам ушлаган, ногирон кўзини қисиб, кийикни нишонга олган. Унинг ҳаракатдаги гавдаси парвозга шайланаётган лочиндай тасвирланган.

Бу мусаввир санъатига ҳакамлар минг офаринлар айтиб мусаввирга шоҳона мурувват кўрсатиб кузатишбди.

Мусаввирнинг нозик диди билан ақл идроки — қилинадиган хизмати ва санъати юртимизда асрлардан асрлар оша тараққий этиб келмоқда. Мана бу мисол асар композицияси дейилади.

Мусаввир бўлмоқ эрсанг

Мусаввир бўлмоқ эрсанг, тилингни суғуриб ол!

Яралардан тўкилган қон рангига қулоқ сол!

Мусаввир бўлмоқ эрсанг, юрагинг билан бақир!

Ва онангни номини, ранг билан айтиб чақир.

Мусаввир бўлмоқ эрсанг, тилингни ичингга ют

Буёқларга қоришиб шивирлагин — «Она юрт»!

Мусаввир бўлмоқ эрсанг, ҳаёт билан ўлимнинг

Ўртасида сарҳад эт, қалам тутган қўлингни!

Хуришд Даврон

1993 й. 1 март ТошДУнинг ҳорижий тиллар филологияси факультети талабалари билан бўлган ижодий учрашувда шу ривоят билан шеърни биринчи бор ўқидим. Ҳурмат ва олқишларга сазовор бўлдим.

Сўзга сайқал бериб, уни ўрнида қўллай олиш каттаю кичикка манзур бўладиган ҳолдир. Сўздан ўринли фойдаланиш ва сўзнинг таъсирини кучайтира билиш катта санъаткорлик маҳоратини, буюк мураббийликни талаб қилади.

Ҳар қандай сўз фақат ўз ўрнида қўллангандагина кўзланган мақсадга егишиши мумкин. Ҳар бир сўзни, ҳар бир иборани киши қалбига сингадиган тарзда етказа билиш санъатдир.

Фаҳрим бор!

Довруғи оламга кетган

Пахтакор авлоди бўлганим учун

Буюк надаримнинг қадами етган

Табаррук тупроқда турибман бу кун!...

*Отам, ўзбек пахтакори (агроном) Чинозда яшаб,
пахтачилик билан шуғулланганлар.*

Пахтакорим!... Сен оримсан!

Пахтакорим!... Сен осмоним!

Сен абадий истагимсан —

Бобом, отам, онам маним.

Бу оламга сочилганим, илк меҳнатим,

Соддалигим, жўшқинлигим тароватим,

Ҳаммаси сенсан!...

Саховатда ўзинг қуёшсан

Не бор, сенинг қўлинг тегмасин.

Қўлинг теккан тоида гул унар

*Изинг тушган чўллар, боғ-чаман!
Бугун қутлуғ ҳосил байрами
Сени катта меҳнат зифарига
Чорламоқ учун, санъаткорлар —
Ҳамзачилар келдилар бугун!
Она юртим тинч-омонлиги,
Ҳаётимиз фаровонлиги
Меҳнатдандир, фақат меҳнатдан,
Ўзбек халқининг беармонлиги!
Меҳнат билан кечган он ширин!
Меҳнат билан хуш даврон ширин!
Меҳнат билан топилган неъмат
Дастурхоннинг кўрки — нон ширин!*

Меҳнат нонини танаввул қилиб, кам бўлмадим.
Ўсдим, улғайдим, вояга етдим. Ҳозир севган касбим
билан шуғулланмоқдаман. Яратганга беҳисоб шукро-
налар бўлсин!

«Дил дафтаримдан».

Набирам Сардорга

*Жонингга тасаддуқ бўлсин бу эсоним,
Кулгу аримасин асло юзингдан!
Бахтимга омон бўл туғишган қоним,
Омон бўл элимнинг бахти учун ҳам!
Бобонг билан,
Уканг билан,
Сен Озод диёрнинг ўғлисан бугун
Эркин Ватан сеники, сеники иқбол,
Сардор бўл, номингни эъзозлаб оқла
Энди қўлингдодур буюк истиқлол!
Элни ҳимоя қил, Ватанни сақла!
Мард бўл ўғлим!!!*

1992 йил, 5 май.

Анварга

*(Дўстим – созанда ва хонанда
Анвар Рустамовни сўнги йўлга кузатган
қунимиз. Тўйтепа, Галаботир қишлоғи.)*

*Тамом бўлди қалбдаги бўроили тугён
Гуё бутун оламни босди сукунат
Тўлғоқ тутган Қорасув – телба дарёлар,
Ғазабкор булутлар ҳам сукутда фақат.
Сукунат босди, кўздан йўқолди ранглар
Дилга ором бергучи наволар тинди.
На ҳижрон, на фироқ билмайман недур?
На интилиш бор, на фарёд энди!?
Қўрқаман, наҳот шундай тугайди бари?
“Наҳот умрим тамоман сукутга маҳкум?”
Ё юрак амри шуми? бўрон олдидан
Сукунатга эрк бермоқ, бир нафас, бир зум.*

1982 йил.

Синглим Донохонга

*Худо тўқис қилиб яратган сени
Сендан аямаган ҳеч нарсасини
Олий маълумотлисан, хаёлисан,
Иболисан... Онасан, вафолисан
Оқиласан, муаллимасан, Доносан!...
Азиз Чинозимизда яғонасан!
Битта камчилигинг топдим мен, ўзр!
Сенинг армонинг йўқ, худога шукур!*

1989 й. Чиноз.

Рафиқам Тожихонга!

*Тоза, шинам, гўзал уйимиз,
Чунки театрда бўлган тўйимиз.*

Ўғлимизни кутганигда дарров сезаман
Кўнглингадаги умидларинг таъмини,
Тоқим ҳаётимда сен бор экансан,
Бахтсиз бўлишликка ҳаққим йўқ мени!
Сенга ноҳақ озор бериб қўйишдан,
Кейин ўз ўтимда ўзим куйишдан,
Сен қолиб, бировни севиб қўйишдан
Қўрқаман...

Сени ранжитишдан асрасин мени,
Кейин қон ютишдан асрасин мени,
Зор қақшаб ўтишдан асрасин мени;
Тақдир ҳеч солмасин ҳайроналарга,
Кўнгул айланмасин вайроналарга,
Куним ҳеч қолмасин бегоналарга.
Дийдор кўришмоқдан ўзга бахт борму?
Ҳар дам термулишга бизда вақт борму?
Сен учун қалбимдан гўзал тахт борму?!
Орзу ўйларимнинг қанотидасан!
Бажарган ролларимни завқ, тотидасан!
Йигитлик ҳисларим қат-қатидасан!
Эҳ, буёғини сўраб нима қиласан?
Турмуш фаровондир насибамиз бут,
Тўқлик, арзончилик, ажиб сурур бу
Нимага қўл чўзсак етишамиз зуд,
Дунёда бетакрор ҳаёт эрур бу!
Лекин шу ҳаётда биз учун гоҳо
Биргина яхши сўз етмайди дўстлар,
Бемор юракларга топилмас шифо,
Қайда мўмиёдай у ширин сўзлар?
Яхши сўз қудрати зўр, чақинидан
Кўнгил ғамларини диллар тўқади.
Шу боис илонлар чиқар инидан
Ва улкан филлар ҳам аста чўқади.
Қалблар деворига яхши сўз тиргак
У инсон мангу эҳтиёж,
Бизларда яхши сўз кўп-ку, эй юрак

Нечун қизғонамиз, бунга не сабаб?

*“Яхши сўз — жон озиғи,
Ёмон сўз — бош қозиғи”*

*Муборак зот эмиш, аллома эмиш,
Кўп машҳур эмиш-у — бизга замондош.
Илим сўз бобида Ягона эмиш
Кимларга куз эмиш кимларга қиш
Тириклик пайтидаёк, шонли ва мағрур
Хайкаллар тик этмиш кўплар дилида
Фақат ўз тилини билмас эмиш у
Сўзлашолмас эмиш она тилида.*

А.Суюн.

Нотиқлик санъатига қадам қўяётган мухлисларим-га, машқлар ўтказиш учун ўтмишда ижод этиб бизга адабий мерос қолдирган боболаримиз дурдоналаридан ва ҳозир ижод қилаётган қаламкашлар ижодидан фойдаланган ҳолда ўзимни фикр ва мулоҳазаларимни қўшиб ушбу адабий лавҳаларни эътиборингизга ҳавола этмоқдаман (Муаллифдан).

Аллоҳ ўз қудрати билан оламини яратди. Ер юзидаги ақлли мавжудот бўлмиш Инсонни ақл-идрокда бошқа ҳайвонлардан афзал қилиб яратди. Чунки ақл заковат эшиклари ва саодат хазиналарининг калитидир. Бу дунёнинг нозу-неъматларига эга бўлиш, у дунёнинг азоб ва уқубатларидан халос бўлиш ақл идрокка боғлиқ. Ақл икки хилдир: бири табиий, яъни онадан

туғма бўлиб, иккинчиси касбий, яъни тажриба во-
ситасида, ўқиб ҳам уқиб эришилган ақл идрокдир.

Ҳар бир инсон маълум ақл-идрокка эга бўлиб,
илм-хунар касб этишга интилса, бу дунёда ҳам орзу-
сига етади, у дунёда ҳам роҳат кўради. Назмда шун-
дай мисралар бор:

*“Дўзах ҳам, жаннат ҳам ер юзидадир,
Азоб ҳам, роҳат ҳам ер юзидадир.
Жаннатни кўзласанг дўзахлардан ўт
Бардошбер танингни куйдирганда ўт
Жаннатнинг йулида дўзахлар қат-қат
Жаннатга дўзахдан ўтарсан фақат
Дўзахсиз-азобсиз топилмас жаннат
Жаннатни азобда ўзинг қур, ярат!
Унутма шу сўзни демишлар тақдир,
Азобсиз роҳатнинг вафоси йўқдир”.*

*Пўлатсан десалар, мени мабодо
Демак, мен маҳкамман, айни муддао.
Демак, мен пўлатдек янграшим даркор.
Ташландиқ пўлатдан кимга фойда бор?
Жаранглаб турайин мисоли тамбур
Одамлар қувонсин, бўлмасин дилхун!
Истагим жаранглаш, занг босмайин ҳеч!
Истагим жаранглаш, ғам босмасин ҳеч!
Минг шукур: толихим баланд
Қўлим етган жойгача етади.
Етмаган жойга узатмайман ҳам!
“Толихим бор!”, - дея улгурдим, чунки
Дўстим бор! ундан ҳеч ортда қолмайман!
Ўғлим бор! ҳаётда ҳеч йўқолмайман!
Ёрим бор! Тоғим бор!
Ун саккиз ёшидан меники,*

Қалбим бор пўлатдек
Лаққа чўғ, ҳатто қуёш ҳам меники!
Завқ тўла, оромбахш чоғлар меники!
Келажакка ишончли ўйлар меники!
Базму жсамшид, давралар, тўйлар меники!
Киндик қоним пахтазорим, Чинозимга тўкилган.
Чинозим — бу менинг насибам, нон, ошим,
Чинозим — бу менинг тўкилган кўз ёшим,
Чинозим — бу менинг ҳеч сўнмас қуёшим.
Чинозим — бу менинг мангулик йўлдошим!
Осмонидан ёр-ёрлари аримаган Чинозим!
Минг йил яшаб, халқи қаримаган Чинозим!
Омонжонинг сурнайининг наволарига
Рақсга тушар самодаги юлдузлар ҳатто,
Тўлин ойни пахтазорда, чирманда қилиб
Жўр бўлади, бугун унга устоз Амиршо!
Бугун яна бағрим очиб, чин инсонни
Дўстларни ўпгум!
Хонадаонда нур ҳурмати
Чироқни ўпгум?
Қалбимдаги қон ҳурмати
Ёртоқни ўпгум!...
Дастурхонда нон ҳурмати
Тупроқни ўпгум!
Ишонаман:
Умрим узоқ бўлур менинг ҳам
Кўзим очиқ кетмас оламдан.
Не-не умид узилгани дам
“Худо қайтиб берган” одамман!
Сочилгандир ҳар ерга ризқим
Териб ерман барини бир-бир,
Кимдир бўлар вафоли дўстим
Хундор ёвим бўлади кимдир.
Театрда не-не муаммо
Не-не сурон, не хавф-хатар
Ижодимда гулшанлар аро,

*Не курашлар қалашиб ётар
Ҳали олис ўшал қутлуғ кун,
Парвозингни баланд ол юрак,
Курашларда ғалаба учун,
Узоқ умр кўрмоғим керак!
Ҳозир мана олтмиш ёшимда
Кўкрагимга шаффоф булоқ сувлари
Кўзларимга феруза осмон
Юрагимга ишқ туйғулари
Энг яхши меҳмон!*

Шу сатрларимга халқ шоири Эркин Воҳидовнинг жавоби:

*Сен даставвал ойболта бўлдинг,
Сўнг замбарак бўлиб қуйилдинг,
Қилич ҳам сен, милтиқ ва наган
Ҳатто бомба бўлиб портлаган.
“Лекин олди жаҳонни фақат
Актёр бўлиб қуюлгач Пўлат!”*

Тингланг азизлар!... Шу табаррук боболаримиз тилдан сўзлагайман:

*Дегайлар дунёнинг гавғоси кўндир,
Яхши инсон нечун кам? Ёмони кўндир.
Дейдилар: Бодомзорда етилар бир хил бодомлар
Нега энди бўлмас ҳар хил одамлар?
“Инсон! Инсон! О.. фоний авлод
Маъносиз ва бебаҳо дунё.
Багри бутун борми оламда
- Толихим бор! — дея улгурмай
Толихидан маҳрум бандаси
Бахти қаро Эдип! О, Эдип!
Менга сабоқ бўлди кисматинг,*

Сенинг хунук қиссангдан ҳисса
Бу дунёда бахтли инсон йўқ!”

Софокл. А. Мухтор таржимаси.

“Ҳеч нарса кўтармас кўнглимни маним
Санчиб томоғимга осилади эсон.
Додимга етмайди на дўст, на ғаним
Шоир бахтиёр бўлмас ҳеч қачон”.

Рауф Парпи.

“Одамзод хулқининг зўр моҳири
Артист, ғамгин-шод кўринар зоҳири
Ҳар ҳунарманд вақт ўтиб бўлса азиз
Нега артистнинг ҳаробдур охири?”

(Ҳалима Носирова: халқ артисти,
“Саодат” журнали, 1999 й. сентябрь)

“Дардларимни мен сўзлаб бердим
Ҳеч ким қулоқ солмади.
Дардларимни назмга тердим
Йиғламаган ҳеч ким қолмади”.

Дард кўрган юракдан чиққан сўз,
Дардли юракларга малҳам бўлади.
Мен, саҳна ҳам дорбоз арғамчисидан тор
Бўлишини истардим, бу тажрибасиз одамларни
Қўлидан келмайдиган ишларга қўл уриш
Иштаҳасини қайтаради.

Азизим: Тўғри, аниқ гап тузиб, жавоб бергин сўроққа
Хизмат қилсин ҳар сўзинг, фикрингни тўлатмоққа
Мен актёрман:
Шоирлик даъвосин қилмасман йўқ-йўқ,
Саҳнадошларим билан бўлиб ҳам нафас.

*Камтарин санъатимга жойлаб қиттак чўғ
Ўз овозим билан куйлай олсам бас!
Буюк бобомиз Б.Нақшбандий бекор айтмаганлар:
“Қачонгача излагайсан нажот мардлардан
мардлар ишин ўзинг қилу, қутил дардлардан! - деб.
“Гар фалакни ёрмас экан — надир дил?
Тухум ичра қуш, парвоздан маҳрумдир!”*

А.Х. Деҳлавий.

Бу қисқа ифодаланган ўткир фикрлар, ҳаётимизни яхшилашга, нутқимизни равон ҳамда мантиқли бўлишида катта хизмат қилади. Нотиқ ўз режаларида, нутқларида қисқа ва ўткир фалсафий фикрлардан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.

*“Қаламимга қалбимни чандиб,
Қирмизи қон билан ёзаман.
Аламимга нигоҳим танғиб,
Кипригимла қудуқ қазаман.
Тун оташдир, оловдур кундуз
Қатрон ердек ташнадир лабим.
Сувга ташна эмасман, ёлғиз
Томчи ҳақиқатдир матлабим!*

1999 й.

Яхши фикрлар унутилиши мумкин, лекин ҳеч қачон ўлмайди.

*“Миннатдор бўл доим қошу кўзингдан,
Ваъда бердинг: Энди қайтма сўзингдан.
“Диёнат йўқ!” дея жар солиб юрмай,
Сен унц аввало изла ўзингдан”.*

*Бировни кимлигини билишдан аввал,
Таниб ол дўстим мукаммал!
Қиёфамга қараб, чиқарманг ҳукм,
Билмасдан не эрур қалбдаги мулким.
Ўртада вақт деган бир донишманд бор,
У ҳам айтади сиз ким-у, мен ким?
«Яшашни истайман жуда ҳам узоқ,
Қарзим кўндир менинг бахтли ҳаётдан.
Яратиш имкони бордир қалбимда,
Фойдаланмоғим шарт имкониятдан.*

*Бу дунёда борми ўзи адашмаган бир кимса?
Инсон хато қилмоғу тузатмоққа яралган
Ҳаёт узун: муҳаббатнинг — мардликниг умри қисқа
Жафога тўла дунё, синов бизга аталган.*

*Биз артистлар ишни дўндирдик,
Хилват дунё эди, гавжум бўлдирдик.
Кулгуни бас қил! —деб, бўғилар жоҳил,
Демак кулгу билан уни ўлдирдик.*

*Инсон билан тирикдир инсон
Муҳаббатда ҳаётнинг боши
Одимзодга бахш этади жон
Одамларнинг меҳр қуёши.*

Э.Ваҳидов.

*Ёшлиқни биз соғиниб, жононларни ўйладик,
Мангуликка сиғиниб театрни куйладик.*

*Шунча шавқни, шуҳратни, баҳам кўрдик биз бирга
Кел берақол ярмини актёр Пулат Носирга!*

*Дейдиларким, манманлик эгамгадир хос
Мусулмон бандасига камтарлик мерос.
Бизлар бу дунёга меҳмонмиз, афсус умр оз,
Барчасига қаноат қил, солгил сарафроз.*

*Эй туну кун дунёга кўз тиккан киши,
Ақлингни жуймасин дунё таиивиши.
Ахир эсингни йиғ, ҳушёрроқ бир боқ.
Недур бошқаларга унинг қилмиши?*

*Бу дунё ўзи, асли бир кам бўлган
Бахтини излаб тополган кам бўлган.
Кимнинг толихи баланд, кимники паст бўлган
Ёмон кўриб қолгандек, ҳамма яхшига каст бўлган.*

*Парвардигорим карами кенгдир
Кимгадир шаҳд берган, кимгадир бахт берган.
Кимларгадир молу давлат, нақд берган
Кимгадир севикли ёр-даврон сурғали
Баъзибир маразларга “Чун” кавлаб юрғали.*

*“Жуда ажойибдур инсон удуми
У сувни жуда ҳам, жуда ҳам суяр.
Хуш ундан кейин-чи кейин,*

*Инсон сувдан яна қандай завқ туяр?
Бекор қолганида, баъзида секин
Бир-бирини тагига сув қуяр
Шундай экан: - Эй, биродар!...
Менга ўлим тилаб, бергунча заҳар,
Ўзингга умр тила, шошма оқпадар!
Бу дунё ҳаммамизга баробар.*

А. Орипов.

*Сен бу дунёни қизғонма мендан
Мен сенинг кўчангдан ўтмасман зинҳор
Менинг бу оламда ўз айтар сўзим
Ва ўзим сиғингувчи мазорларим бор.
Дунёни қизғонма мендан азизим,
Сен ичган булоқдан ичмасман асло.
Сен юрган тоғларда қолмагай изим,
Сен кечган дарёдан кечмасман асло.
Дунёни қизғонма мендан азизим
Қалбингни ёқмасин шубҳа ва сўроқ
Мен ўзга манзилга тикканман кўзим
У сенинг кулбангдан жуда ҳам йироқ.*

А. Орипов

*Бу дунёга келганлар кетади албат,
Мен кетгач, келади ўзингга навбат.
Мен кичкина увоқдирман дунё толидан,
Сўзлагайман ўтган-кетган шоир номидан.
Ҳар ким ичгай шўр қисматнинг аччиқ жомидан
Мен дегайман шу давримнинг шўх айёмидан
Эсинг бўлса менга ортиқ сўз дема!
Кўмирдан оқлик, Пўлатдан юмшоқлик тилама!*

*Гоҳо сендан азиз остингда отинг
Гоҳ бир ғаламисга боғлиқ ҳаётинг*

*Шунақа, галатидур дунё ишлари
Миянг гавлаб кетар, ўйлаган сари.*

*Айт, ахир ўзинг ҳам то борган собит
Кимеага насиба узатганмисан?
Кўчангдан лананглаб ўтганда тобут
Сен уни тўрт қадам кўзатганмисан?
Чорасиз бир инсон учраган дамда
Унсиз сўроғига қилдингми жавоб
Айт-чи, билармусан ёруғ оламда
Бўларнинг барчаси аталган савоб.*

А. Орипов.

*Эй азизим! Бугун очмиз, аммо эртага тўқмиз
Бугун бормиз, вале эртага йўқмиз
Бу дунёга қайтиб келаман дема
Ҳаёт милтиғидан отилган ўқмиз
Мен-ку ўтган умримдан хафа эмасман
Яшашни мендан ўргангин демасман
Сени-ку билмайман, аммо мен дўстим
Бу дунёга қайта келмасман!*

*Шунинг учун, умид қил,
Ниятни катта қил, ҳей!*

*Сен етмасанг ўғлинг етади,
Неваранг етади, ўғлинг етмаса,
Неваранг етмаса чеваранг,
Чеваранг етмаса, эваранг,*

*Эваранг етмаса, деваранг,
Бегонанг етадику, ҳеч бўлмаганда
Ниятинг қачон ерда қолган? Қачон?*

Шукур Курбон.

*Инсон яшамоқдан толмасин учун
Кўнгулга бир дунё тилак берилган.
Тилак фақат дилда қолмасин учун
Инсонга забардаст билак берилган.*

Эркин Воҳидов.

*“Дил ба ёру, даст ба кор”
(Б.Нақшбандий таълимотидан)*

*Ҳилқат бизга эътиборин хўп қаратган,
Тагин бошсиз бўлмасин деб, бош яратган.
Ҳилқат бизга эътиборин хўп қаратган
Бошимиз бўш қолмасин деб, онг яратган.
Ҳилқат бизга эътиборин хўп қаратган,
Вужудида ҳаёт доим қайнасин деб
Кеча-кундуз кўпирувчи қон яратган.
Ҳилқат бизга эътиборин хўп қаратган,
Бир-бировин тушунсин деб тил яратган.
Ғоят узоқ ўйлаб-ўйлаб фикр қилиб,
Бекор турмай ишласин деб, қўл яратган.
Ҳилқат бизга эътиборин хўп қаратган
Баланд-настии кўрсин дея кўз яратган.
Билиб-билмай уят ишни қилиб қўйса,
Номус ичра қизарсин деб, юз яратган.
Ҳилқат бизга эътиборин хўп қаратган
Юраги муз бўлмасин деб, ҳис яратган.
Қизлар учун йигитларни барпо этиб,*

*Йигит учун қизларни яратган.
Иккисини ўртасига шайтон яратди.
Шайтон деди, баҳслашиб бирдан:
«Ишқ отагин қўшчи қонингга!
Севги богин панжарасидан
Ошиб тушдим шунда ёнингга.
Қочма Гулруҳ, тутиб оламан,
Энди йўлим тўсолмас биров.
Васлингни ҳам «ютиб оламан»
Шайтон билан ўйнасанг гаров».*

Ўзб. халқ артисти Р.Авазовдан эшитганим.

*Яхшининг шарофати намоён ҳар дам,
Нав келтирар минг-минг йиллардан сўнг ҳам.
Ёмон касофати авлод-аждодинг
Бошига соларкан ташвиш билан ғам.
Ўзинг яратасан қувончингни инсон,
Ўзинг яратасан ғам андуҳингни.
Булут пашша тутмас, қудратингга ишон
Ардоқлагин мағрур руҳингни!
Ер юзид а яшаган, инсон, майлига у қаерли бўлсин,
Тинч меҳнатдан кунлари шодон,
Кечалари хайрли бўлсин!
Эл устозим мен эсам толиб,
Сўз дурларим термоқдир ишим
Одамларнинг ўзидан олиб,
Одамларга бермоқдир ишим.*

Эркин Воҳидов.

Уйингга меҳмон келди. «Меҳмон отангдан азиз», — дейди донолар. Не-ки бор, ўргулсин, дастурхон кушод уйингни тўрида ўтирганлардан.

*Армонсиз яшашга ҳали эртадир,
Гумонсиз яшашга ҳали эртадир.
Азизим, соқчи янглиғ бўлгин эҳтиёт*

Уйингни тўрида ўтирганлардан .
Дўст изласанг, дўст топарсан
Лекин душман излама.
Душманинг ҳам ўзинг билан
Бўлсанг икки юзлама.
Ҳамиша йироқ бўл кибру ҳаводан
Йўқни сўзлар бўлма, олиб ҳаводан
Огзинг чучирмидир «оҳ» деган билан
Оти бор, ўзи йўқ қуруқ ҳолвадан.
Ҳаётга келдинг-ми, вақти бемаҳал
Яхшидан ёмонга йўйма отингни.
Замон фарзанди бўл, содиқлик билан
Сен унга тўғрилаб ол соатингни.

«Уни ёмон дерди, буни ярамас,
Бехато кўрарди аломатларни.
Уни бехосият дерди, буни паст,
Шиғаб отар эди маломатларни.
Билмам, газабига олдимиз қисмат
Ёки шайтон уни гафлатга солди.
Ҳаммани ёмонлаб, охир оқибат
Ўзи бир нокасга айланиб қолди.
Номардлингиз сездимиз, юзга солмадим,
Асли муддаони айтолмадим.
Қилмишидан бир кун уялар, ахир
Кузатдим ҳар қалай доғда қолмадим.
Бировни ранжитиш кўнглимга сиғмас,
Барибир номардлар гапингни уқмас
Беидрок кишига одиллик ёқмас.

Биров енгилади, енгади биров
Бу ҳаёт қонуни албатта.

*Ноғора дуторни босади бирров
Аммо ўрнимас санъатда.*

*Сен дунё талашдинг, кулди бу дунё.
Гоҳ йўлдан адашдинг, кулди бу дунё.
Талашиб-тортишиб дунёдан ўтдинг,
Қаҳ-қаҳ урганича қолди бу дунё.
Сен аҳил яшадинг, яшади дунё.
Эзгу иш бошладинг, яшарди дунё.
Иккимиз дунёдан ўтгандан кейин
Афсусдан манглайин қашиди дунё.*

Шухратдан.

*Кўшилар талашиб қолишди: бири
— бу ер меники! — деса, иккинчиси
— йўқ, бу ер меники — дейди.
Шу пайт ердан садо чиқди:
— Талашманглар! Ожиз бандалар!
Иккингиз ҳам меники!*

*Шунақа дўстим:
Дарё бўлсанг, тошни тошга уриб оқ
Кўёш бўлсанг, сен осмондан кулиб боқ.
Булут бўлсанг, раҳматинг қўй, чақмоқ чақ!
Чаман бўлсанг, гулларни соч хушчақчак!
Булбул бўлсанг, саҳар туриб чак-чак ур!
Чашма бўлсанг, тиним билмай қайнаб тур!
Оҳу бўлсанг, оҳу кўзинг яширма!
Арслон бўлсанг, босган изинг яширма!
Турна бўлсанг, юксаклардан бер садо.*

*Бургут бўлсанг, қояга қил экон фидо.
Одаммисан, эзгу ишдан қўл узма,
Нокасларга шафқат қилма, қўл чўзма!
Яхшиларнинг елкасида бу олам.
Яхшиликни ният қилсин ҳар одам!*

*Тўғри, қайга чўзсанг етади қўлинг
Фақатгина биров эгривир йўлинг.*

*Дерлар: “Хушомадгўй бошлиқнинг думи,
Уддабурронлигинг, маҳоратинг шуми?”*

*Шоирсан, шеърларинг қўшиқ ҳам бўлган
Нечук мухлисларинг ихлоси сўнган?*

*Сен доно одамсан, қани айт-чи,
- Уйланайми ёки ўйланайми?
- Барибир, чунки ҳар икки ҳолда ҳам пушаймон
қиласан.*

*- Севги нима-ю, никоҳ нима?
- Севги — ҳаёт чироғи. Никоҳ — ана шу чироққа
тўланадиган ҳақ!*

- Дўстим, мен сендан ўйнаган ролим ҳақида фикрингни самимий айтишингни илтимос қиламан.

- Йўқ, яхшиси дўстлигимизча қолайлик...

- Айтингни, иш юришмаганда кимга арзиҳол қилган маъқул? Дўстгами ёки душмангами?

- Ҳар хил ташвишлар ва кўнгилсизликлар ҳақида дўстларга гапирмаган маъқул. Яхшиси, бу ҳақда душманга ёрилиш керак. Шунда биринчидан, уларга бир неча дақиқа лаззат бахш этасиз, иккинчидан, сўзингизни охиригача диққат билан тинглашади.

«Кимнинг сочи ўзун бўлса, ақли қисқадир»,
Деб ўтмишдан қолган ғалат нақл бор, бироқ
Тил ақлнинг тарозуси, соч эмас ахир,
Ким беҳуда сўзлар экан, ақли қисқароқ.

Ким ўзини санаса бадбахт
У ўзига ўзи зомин, кушанда
Сабр ила бўлсанг, хушният
Бахтиёрлик ана ўшанда.

Нафратла тенкиланг бўлсам хийлагар
Пешанам силангиз севилсам агар.
Туртинг, силтаб ўтинг, алқанг, олқишланг,
Жим кетманг, кимлигим билай одамлар!...

*Аёл ёлғиз, лекин тул эмас,
Эр яккаю, эмасдур буйдоқ.
Бир болага ҳеч ким қул эмас,
Ҳеч ким озод эмасдур бироқ.*

*Сени деб чеккан заҳматни ҳордиқ деб билгум,
Қиё боқсанг ногаҳон, тортиқ деб билгум.
Умид узгил дема бас, мен ўша замон
Ўзимни ҳам дунёда ортиқ деб билгум.*

*“Одамзоднинг юзи иссиқ”, деганидек
Айбин айтолмайман дўстнинг юзига.
Жим қулоқ тутаман, турғунимча тик.
Тўғрию нотўғри айтган сўзига.*

*Шундай мутеларча кечарми умрим?
Кейин ким ҳам олар мени эсига.
Ахир биладан-ку, қул эмас ҳеч ким,
Инсон тобе фақаат ўзи-ўзига.*

*Бас, энди қолмади ҳеч сабру тўзим,
Фаришта демасман энди шайтонни.
Агар худо бўлсанг, ёқмаса сўзим,
Ташлаб юборавер майли осмонни!*

*Фарёд уриб қилманг овоза,
Тепамда ҳам айтманг исмимни.
Ўқимасангиз майли жаноза
Тобутга ҳам солманг жисмимни.
Ўлгандан сўнг майли қийнаманг,*

*Топтанг, ташланг жонсиз танамни.
Тирик чоғим мени қийнаманг,
Тор этмангиз менга оламни!*

*1980-83 йиллар. “Ватандош”
радиостанциясида битилган.*

*Агар кўкригимда турса шу юрак,
Хиёнат қилмаса имон, виждоним.
Театрим, сенга бир гапни айтмоғим керак,
Ер бўлмоғим керак, сен деб осмоним.*

*Менга сен қилмагил заррача шафқат,
Яшиндай чақнагин орзу-ўйимда.
Агар лойиқ бўлсам, бсргин саодат,
Битта гард қўндирсам гуноҳ бўйнимда.*

*Менда ҳам бор муқаддас истак,
Кўксимда борлигинг аён эт юрак.
Тақдир қисматин ичимга ютиб,
Темур бобом сиймосида чиқмоғим керак!*

*Мен ҳам яшай ахир оламни қучиб,
Кўксимдан отилма шафқатсиз юрак,
Мен ҳозир “Гамлет”дай ўзни унутиб,
“Ё ўлиш, ё қолиш!” демоғим керак!*

1980-83 йиллар.

Қалби гўзал одам муаттар гулга ўхшайди, унинг чеҳраси ёқимтой, сўзи ширин муомаласида пок дили кўриниб туради. Баланд бўлмаган тоғда сув, қор турмайди. Номард, нокас билан ҳеч ким дўст тутинмайди.

Яхшилик одамга тоза сувдек ҳаёт бағишлайди, буни доимий одат қилган одам ўзини ҳам, ўзгани ҳам бахтиёр қилади. “Бир одам эрта-ю кеч одамлар-нинг оғиренгил ишини бажариб, ҳар кимнинг ҳожатини чиқариб юрарди. У доим очиқ чеҳра, гулгун кайфиятда кўринар, дили шодликка тўлиб ўзича хиргойи қиларди:

*“Меҳнатдан ҳалол наним,
Роҳатда яшар жоним.
Одамларга хону моним,
Қолса бўлди яхши номим”.*

Одамлар бу пок, ҳалол йигитни севар, ҳурмат қилишар, уни иссиқ-совуғидан хабр олиб туришар, доим меҳрибонлик кўрсатишар эди. Унинг номи яхшилик билан тилга олиниб, қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар бутун юртга тарқалди. Умри тугаб, қазо қилди. Бутун юрт мотам туталди. Дафн маросимида йиғилганлардан: “Ҳалойиқ! Марҳум қандай одам эди?” – дсб сўрабдилар. Ҳамма: “Яхши одам эди, пок йигит эди”, – дедилар. Шу пайт қишлоқнинг энг кекса оқсоқоли ўрнидан туриб шундай деди: “Эшитинг, ҳалойиқ, инсон дунёга бир марта келади. Шундай одамлар бор-ки, бир умрда икки умрни яшаб кетадилар. Қишлоғимизнинг энг покдомон йигити – марҳум шундай инсон эди. У умрини сермазмун ўтказди, одамларга яхшилик қилиб, иккинчи умрини яратди. У орамизда бўлмаса ҳам, ўз номи билан қалбимизда яшайди. Ана шуни иккинчи умр дейдилар”. Йиғилган ёшу қари ҳалол умр кўрган, софдил, катта қалб эгаси бўлган марҳумнинг умрига ҳавас қилдилар, унга ўхшаб яшамоқни орзу этдилар”.

Ҳаммамизнинг ризқи-насибамиз борлиги аниқ, лекин уни меҳнат қилиб, пешона тери билан топиб смоғимиз керак. Рост сўзлайдиган одамнинг доим дили

равшан, кўнгли тўқ, уйқуси оромли бўлади. Кимки эгри йўлга бурилса, манзилига етиб боролмайди. Яшаш учун алдамчилик қилган одам ширин тотли ҳаётдан ажралиб, хузур-ҳаловатни йўқотади. Ҳаётда кимки тўғри бўламан деса тўғри йўлдан чиқмагани маъқул.

*Рост сўзлаган — ҳақиқатнинг эгаси,
Эгри сўзлар — ҳар кулфатнинг эгаси.*

Манманланган одамдан, ёлғончидан, субутсиэз кимсадан яхшилик кутманг. Боғбоннинг нияти холис, шунинг учун одамларга бол, ўзига иқбол яратади. Файратли кишини бахт қидиради, дангасадан эса қочади. Кимнинг дили қора, тили оғу бўлса, унинг умри кўршапалак сингари зулматда, ҳасрат-надоматда ўтади. Ҳар ким ўз феълидан, хулқи-атворидан топади, бундай тақдирни ҳам одам ўзи яратади.

МАСАЛ:

Катта бир дарахтни бузоқбоши аста-секин

Кемирар, унинг танасини жароҳатлар эди.

Шу пайт дарахтга қизилиштон келиб қўнди:

- Ҳа бузоқбоши, нима қилаяпсан?

- Тирикчилик, емиш излаяпман.

Тўқ, тўқ, тўқ дарахтни тақиллатади қизилиштон газаб билан:

— Сен, бузоқбоши дарахтдан емиш излаётганинг йўқ, шу салобатли дарахтни танасини ковлаб, жароҳатлаб йиқитмоқчисан. Сендай фитнатун, фисқу фасодчини жазолаш керак. Шундай деди-ю, бузоқбошини «лиқ» этиб ютиб юборди. Кимки бировга чуқур қазиса, албатта, ўзи қулаб тушиши муқаррар.

Бахтли одамларга ҳасад кўзи билан қарама, ҳасад ўтида ўзинг қурбон бўласан. Гулни гўзал деб мақтама, у ўзи гўзаллигини намоиш қилиб туради. Тил оғиздан ҳамма юмуш-вазифаларни оғзаки айтиб тураверади, бунга ақлли қўллар ва оёқлар ёрдамида бажаради.

Ўтмишда Анушервон деган адолатли шоҳ бўлган экан. Бу шоҳ саройида ҳар доим мантиқли, ширин суҳбатлар уюштирилар экан. Шу суҳбатлардан отам раҳматли сўзлаб берар эдилар:

- Дунёда яхши нарсани нима?
- Дунёда уч нарсадан ўтадигани йўқ.
- Нима экан улар?
- Ўлим, аёл, эҳтиёж.
- Эй, шаҳриёри олам, аёл бўлмаганида сенга ва менга ўхшаган зотлар қандай туғилардик?
- Ўлим бўлмаганида отангнинг салтанати сенга тегармиди?

- Эҳтиёж бўлмаганида менга ўхшаган одам сенинг саройингда турармиди?

Зиндонда ётган донишмандан:

- Шундай қора кунга тушганингда ўзинг-ўзингга қандай тасалли бераяпсан? – деб сўрашибди.

- Тўрт ҳикматли сўзни қайта-қайта такрорляпман, - дебди у.

- Биринчиси: Бўларнинг ҳаммаси пешонада бор экан, кўраяпман, демак тақдирдан қочиб қутилиб бўлмайди. Иккинчиси: Бу кулфат минг оғир бўлса ҳам чидамасдан, сабр қилмасдан илож йўқ. Учунчиси: Ҳали бу ҳолва, бундан оғирроқ кунга ҳам тушиш мумкин. Тўртинчиси: Эҳтимол бугун-эрта қутиламан, балки аллақачон қутилгандирман ҳам-у, ўзим беҳабардирман.

Абул Фароғж.

*Тобланганидай Пулат лақча оловда,
Иссиқ ва совуқда синалгай новда.
Омад ёр бўлгуси ким голиб чиқса,
Ҳаётдан турли мушкул синолда.*

*Баъзилардай демадим бойий,
Борнинг отин айтиб, йўқларни койий.
Ақлим танидим-у, тўпладим билим,
Ҳолимга яраша ёздим рубоий.*

Бир суҳбатда шоирлар, актёрлар даврасида энг гўзал аёл ҳақида тортишиб қолдик. Шунда ҳар ким ўз фикрини билдирди. Менга Ҳайдар акамизни фикрлари жуда маъқул бўлди. Халқ севган шоир, драматург, Ўзбекистон Миллий академик драма театрида бир неча йиллардан бери адабий эмакдош бўлиб хизмат қиладилар. Гўзаллик шайдоси Ҳайдар Муҳаммад гўзал аёлни қўлида чақалоқ кўтарган аёл деб тасвир қилган эди. Яқинда шундай баҳсларнинг бирида у кишига: «Хўш, энди энг яхши ота, яъни ҳақиқий эркак қандай бўлади?», — деб савол бердим. «Ҳақиқий эркак уйига нон кўтариб келган одам бўлади», - деб менинг қўлимдаги пакет тўла нонга эътибор қаратдилар. Аёлнинг чиройи тилида, ширинширин сўзида, меҳр тўла дилида бўлади, дейди халқимиз. Буни бирон лаҳза унутмаган аёлнинг чеҳраси нурга, юрган йўли олқишларга тўла бўлади. Аёлни эркакка, эркакни аёлга боғловчи ажойиб сўз ришталари бор. Уларнинг энг қудратлиси муомала маданияти — сўз ҳақида қадимдан донишмандлар, файласуфлар, ўз фикрларини билдириб боришган. Ҳикматлар шундай ноёб хазинаки, улар заррама-зарра тўпланиб, кишилиқ маданиятининг бир бўлаги сифатида қадрланади. «Яхши сўз — жон озиғи», — дейди халқимиз. Буюк бобомиз Алишер Навоий сўз ва тил таърифида ёзади:

*Кўнгил дуржи узра гуҳар — сўздурур,
Башар гулшанида самар — сўздурур.*

*Кўнгул маҳзанининг қулфи тил,
Ул маҳзанин калитин тил бил.*

*Сўздурки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздурки, хабар берур жонга жонондин.*

Гавҳар қатралар ҳам Алишер Навоий қаламига мансуб. Шунинг учун ҳам Абдулла Орипов: «Темур тиғи етмаган жойни қалам билан олди Алишер», — деб улуф бобомизнинг сўз қудрати ҳақида ўтли сатрлар битган.

Айтилган сўз — отилган ўқ. Сўз билан дор тагига бормоқ ҳам, дор тагидан қайтмоқ ҳам мумкин. Сўз билан висолга етишмоқ ёки ҳижроннинг аламида қолмоқ ҳам мумкин. Онанинг, Ватан дахлсизли-гини таъмин этадиган қаҳрамоннинг сўзи ҳаёти-мизда жуда қимматлидир. «Сўз айтгани келади инсон», — дейди Машраб Бобосв. Киши ҳаётидаги сўз қудрати ҳам ўзининг потенциал ва эстетик куч ва қудратига эгадир.

Бир сўз билан сиз қушдай енгил торгасиз, кайфиятингиз чоғ, тоғни кўтаргудай кучга эга бўласиз. Бир сўз билан эса бор-будингиздан ажралиб, ҳатто қад ростлаш учун мададга зор бўласиз.

Сўз бойлигимиздан ким қандай фойдаланади? Ҳамиша бир-биримиздан кўнглимиз равшан, хушнуд кайфиятда, бир-биримизга рўшнолик тилаш билан банд бўламизми? Сўз тўқмоғи, сўз заҳари — дил қаҳрига сабаб бўлмаяптими?

Биримиз каттамыз, биримиз кичик, биримиз талабамиз, биримиз мураббий, биримиз раҳбармиз, биримиз ходим, лекин ҳеч биримз ноўрин, асабга тегадиган гап айтишга ҳаққимиз йўқ. Бироқ виждон ва муомала маданиятига зид келадиган хунук сўзлар ҳали-ҳали учраб туради.

Ахлоқ маданиятимиз асрлар давомида шаклланиб келган. Халқ ўз фарзандларини авлоддан авлодга ҳикматли гаплар билан тарбиялаган. «Дўстингни кўрсат, ўзингни танишим осонлашади» — деган ибора бор.

Бунга дўстнинг ташқи томони эмас, ички гўзаллигини намойиш этувчи муомала маданиятига эътибор бериллади. «Шогирдингни кўрсат, қандай устоз эканингни айтиб бераман», - дейди ҳаёт. Албатта, устоз ибрати бир умрга авлодларга ўтиши ҳам мумкин.

Устоз ўйлаб иш тутади, хатога йўл қўймайди, чунки унинг қуроли — ақл ҳамшиша чархланган бўлади.

Сир сақламоқлик — ақллилик, сирни бошқаларга айтиб, сирлигича қолишини кутиш нодонликдир.

Меҳнатсевар киши вақт етмаслигидан қийналса, тамбал вақтни қандай ўтказишни билмай қийналади.

Меҳнатга қурби етиб туриб меҳнат қилмаслик — ўз умрини ўғирлашдир.

Одамни курашга, ғолибликка чорлайдиган куч — бу ишонч.

Фойдасиз кашфиёт — кулфат. Чин кашфиёт — Ватанга маъор, халққа роҳатдир.

Гапиришдан олдин тинглашни ҳам ўрганиши керак.

Ўзгалар сўхбатига ўринсиз аралашаверадиган одамнинг фақат билимигина эмас, эси ҳам пастдир.

Доно, пок, назокатли хотин — оиланинг бахти бўлса, ақлли фарзанд — оиланинг бахти-тожисидир.

Хушмуомалалик — тарбиянинг улуғлигидан, қўполлик — тарбиясизликдан, сурбетлик — пасткашликдан нишона.

Хушомад — мунофиқнинг онаси, сотқиннинг тарбиячиси.

*Ишонч, самимият, меҳрибонлик дўстлик ниҳоясини
яшнатувчи мўъжизадир.*

*Одамлар бор — йиқилганни суяб қўяркан,
Одамлар бор — бир гап билан бўяб қўяркан.*

*Одамлар бор — жон ошиги, амалинг бир пул,
Одамлар бор — мол ошиги, тарк этар бир кун.*

*Одамлар бор — бўрини ҳам ўргатар қўлга,
Одамлар бор — ўз боласин сололмас йўлга.*

*Одамлар бор — доим тайёр истиқболингга,
Одамлар бор — гўрингда ҳам қўймас ҳолингга.*

*Одамлар бор — кўзсиз бўлиб пай гилам тўқир,
Одамлар бор — кўзли бўлиб, кўзингни чўқир.*

*Одамлар бор — бутун умри фалсафа, гоя,
Одамлар бор — бутун умри сафсата, соя.*

*Одамлар бор — тириклигида ўликдир,
Одамлар бор — ўлганда ҳам тирикдир.*

*Одамлар бор — олға байроқ қўтариб борар,
Одамлар бор — ош пишганда йўталиб борар.*

*Одамлар бор — одамлар бор, турфа одамлар,
Ахир битта боида нишар турли бодомлар.*

*Тўғри тил тош ёрар, ҳар эгри тил бош,
Осмечдан ёгилмас, чалтак билан ош.*

*Одам ҳақидаги фикрингиз тўғри,
Одам бор меҳнаткаш, одам бор ўғри.*

*Одам бор-ки, кетмон чопиб тўқар тер,
Одам бор-ки, чигирткадай текин ер.*

*Одам бор-ки, қолур ундан яшии от,
Одам бор-ки, қолур ундан оху-дод.*

*Одами эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.*

*Дедингиз тақдирни ўзгартириб бўлмас,
Бир инсон баланддир, бири эса наст.*

*Хўш, машойиҳ ташланг байту ғазални,
Инсон ўзгартирур тақдир азални.*

*Инсондир ердаги улугвор қуёш,
Коинот, ҳаётга инсон эрур бош.*

*А.Навоий, К.Яшин, Султон Акбарий
шеърятдан фойдаландим. Муаллиф.*

*Сен, тоғ қаршисида эгилма бошим,
У юксак, тиз чўкмас сенга барибир.*

*Дарё қаршисида эгилма бошим,
Бир хасча кўрмас у ҳасратинг ахир.*

*Сен шамол олдида тиз букма ҳаргиз,
У ҳам шодлик излаб доим саргардон.*

*Тақдир қаршисида букмагил сен тиз,
Қутилолмассан унда ҳам осон.*

*Одам қаршисида бош эг сен ҳар вақт,
Одам тушунади одамни фақат.*

Мен шундай сўз айтсам...

*Мен шундай сўз айтсам, мушкуллар осон
Бедаво дардига тополса шифо.
Бахт истаб туғилган ҳар битта инсон,
Ҳаркунги умридан кашф этса маъно.*

*Мен шундай сўз айтсам, урушқоқ зотнинг
Тепкини босишга қўли келмаса.
Наинки тепкига, ёвуз ниятнинг
Ҳеч қачон, ҳеч қаерда бахти кулмаса.*

*Мен шундай сўз айтсам, кишилар тинглаб,
Қайгудан, аламдан бўлса мустасно.
Эзгу бир ниятда очса доим лаб
Завқ билан, шавқ билан ўтса ҳар асно.*

*Мен шундай сўз айтсам, севишган ҳар ёш
Ҳеч қачон билмаса айрилиқ, фироқ.
Энг ёруғ кунда фидокор йўлдош,
Энг қора кунда бўлолса чироқ.*

*Ошиқлар кутганда висол онини
Юраги зардобга тўлмаса сира.
Ҳар кимса ардоқлаб ҳалол нонини
Ўздан қолдирса нурли хотира.*

*Мен шундай сўз айтсам, на тилнинг фарқи
На тери ранглари бўлолмаса ғов.
Тенг, эркин яшаса ҳар юртнинг халқи
Дўстликдан хилпираб қўлларда ялов.*

*Мен шундай сўз айтсам, дўстга хиёнат
Кўзлаган кишининг дили тош қотса.*

*Тош қотган дилига кирса соф ният
Инсофга чақириб, қайта уйғотса.*

*Мен шундай сўз айтсам, хасис қалбида
Уйғонса Ҳотамнинг меҳри, шафқати.
Гул унса ҳамиша марднинг қалбида
Дунёда қолмаса нокаслар зоти.*

*Мен шундай сўз айтсам, дунёда алам,
Қайғуни, кибрни билмаса одам.
Бўлмаса ҳеч қачон кўзларида нам
Тонг каби соф бўлса ниятлари ҳам.*

*Мен шундай айтсам, эзгу тилаклар
Муродли умидлар ҳар дилда ёниб.
Нур билан чарақлаб йўллар, истаклар
Ҳар кимса яшаса, ҳаётга қониб.*

*Ҳа, сўзнинг сеҳри бор — меҳринг товлайди,
Ҳа, сўзнинг тиғи бор — қиличдан кескир.
Ҳа, сўзнинг ишқи бор — кўнгил товлайди,
Бу жаннат боғига ишонч билан кир.*

*Ҳа, сўзнинг тафти бор — қуёшдай қайноқ
Ҳикмати дунёни ёритса етар.
Ҳар сўзга сен аввал ихлос билан боқ
Ҳар сўзни сен аввал байроқдек кўтар.*

*Мен сўзнинг кучига келтириб имон
Мен сўзнинг сеҳрини биламан яхши.
Ҳақ сўзнинг меҳрига фидо бўлсин жон
Эзгу сўз сеҳрида яшасин киши.*

*Табиат инъоми, мўъжизадир сўз
Сўз — олов, сўз — ором, сўз — қайтмас ботир.
Сўз деганда олисга ҳатто отмас кўз
Дунёни қайтадан тузмоққа қодир.*

Шухрат.

Мозийдан садо келибдур: Эмишким ўтмишда Эрон шоҳларидан бири хасталаниб қолибди. Юраги санчиб-санчиб оғрий бошлабди. Муолажа қилмаган табиб, фолбин, ҳеч ким қолмаганч, энг сўнггига қулоқ солибдилар. Табиб шоҳни кузатиб, дардини тинглаб: «Шаҳаншоҳим, сизнинг дардингизга ўз фуқароларингиздан бир ўсмир йигитнинг қонини ичсангиз даво топурсиз», — дебди. Шоҳ қозини чақиртириб, бу ишнинг тафсилотини сўрабди: «Шариатда бу ҳақда нима дейилган?». «Шариати исломда бу ҳодисага ўрин бордир. Зероки, шоҳ жангга минг-минглаб аскарларни бошлаб кириб, қанча-қанча навқирон ўғлонлар шоҳид бўладилар. Шу жумладан, ҳалиги ўсмир йигит сизни сақлаб қолса ажаб имкон бўлур. Шоҳ табиб билан жаллодга қурбон қилинувчи йигитни топиб келтиришни буюрди. Улар салтанат фуқароларининг уй-жойларини айланиб, бир камбағал деҳқонни ер ҳайдаётган пайтида учратдилар. Воқеани тушунтириб, чол билан кампирнинг олдига икки патнисда олтин кўйибдилар. Олтинни кўрган ота ва она: «Бир ўғлимиз экан-ку, ўнта ўғлимиз бўлганда ҳам шоҳимизга инъом қилишга тайёрмиз», - дейишибди. Йигитни қўл-оёғини боғлаб, жаллоднинг олдига келтирдилар. Воқеадан хабар топган йигит тақдирдан нолиб, жаллод кундасига бош кўйишдан аввал осмонга қараб қаҳ-қаҳа отиб кулди ва Оллоҳга нола қилиб ёлвора кетди... Шоҳ йигитнинг ўлим олдидаги тақдирига, ҳолатига таажжубланиб, ундан сўради: «Сен ҳозир дорилбақога жўнайсан. Сен қурбон қилингансан, нечун кулмоқдасан?», - деб сўрабди. «Шаҳаншоҳим, инсон

нинг бошига кулфат келганда у аввал онасига (муҳ- тарам ва волидасига) ёлворади. Сўнг отасига (падари буз- рукворига) ёлворади. Мен отам ва онамни рози қилган- нингизни кўрдим, улардан нажот йўқ. Кейинги нажот қозикалондан. Қозининг фикрини ҳам эшитдингиз. Сўнгги нажотни Яратган Эгамдан, ёлғиз парвардиго- римдан сўраяпман:

«Ла илаҳа иллолоҳу Муҳаммадин Расулиллоҳ. Алҳ- амду лиллоҳу Роббил оламин. Ар-Раҳманир Раҳим, ма- лики явмиддин. Ийяка наъбуду ва ийяка настаҳин. Ихди- нас сиротал мустақим. Сиротал лазина анҳамта алайҳим, ғайрул маҳзуби алайҳим валлозолин!»

*Фақат сенга ибодат қиламан,
Фақат сендангина ёрдам сўрайман.
Фақат сендангина нажот кутаман.
Бизни тўғри йўлга бошлагин, Яратган Эгам.*

Шаҳаншоҳ бу сўзларни эшитиб, мағзини чақди: «Мен олтмиш-етмишни қоралаб қолган бўлсам, бу норасида гуноҳсиз йигитнинг қонини ичиб, яна қанча умр кўрардим?». «Сен озодсан, йигит, қишлоғингга бориб деҳқончилигингни қилавер!», — деди.

Йигит миннатдорчилик изҳор қилиб, сарой дар- возасидан чиқиши билан шоҳнинг юрагидан хаста- лик тарк этди. Шоҳ яшариб, соғ-саломат салтанатини бошқара бошлади.

«1994 йил декабрда Бахтиёржон укам янги уйга кўчиб ўтиш муносабати билан «Амри маъруф» ўтказди. Шу маросимда Фозил қори домладан эшитдим. Қори жанобларининг воизлигига, нотиқлигига қойил қолдим».
Муаллиф.

Ўрта овул стадионида битилган лавҳалар: «Авес- то» - Меҳр фарзанди:

*Тенглик бўлсин жаҳон мулкида ҳоким,
Бир хилда яшасин қашшоқ билан бой.
Қашшоқда ҳам бўлсин ошу нон, уй-жой.
Ушбу эътиқодим менинг дилимдур,
Ёвузликка қарши йўлим илмдур.
Бу диндан юзини ўғирса ҳар ким,
Уни жазолагай, албатта, албатта, худойим.*

Мен ким Спитама муғлар фарзанди — Зардуштман. Менга келган илоҳий муждада илму огоҳлик китоби «Авесто»ни битмоқ буюрилган. Бу китобга меҳри тушган ҳар одамнинг йўли равон, эътиқоди бутун бўлғусидир.

ИМОН

Арабча луғавий маъноси ишончдир. Маънавий, ахлоқий фазилат сифатида эса, имон фақат одамзотгагина хос руҳий муҳдаслар жумласидандир. Ҳеч бир маҳлуқда имоннинг ўрни, таги ҳам йўқ. Одамзод жамики бошқа жонзотлардан бирон-бир нарсага ишониб, уни мукаддас деб билиши, яъни имон келтириши билан фарқланади. Имон — киши маънавиятининг, ахлоқининг ўқ илдизидир. Имондан маҳрум кимсани иродаси нақадар ўткир бўлмасин, у қанчалик мағрурланмасин, у чинакам инсонлар қаторига киритилмаган, киритилмайди ҳам. Зероки, имонсиз на Оллоҳдан қўрқмагани, на бандадан уялмагани, ўз нафсининг итоаткор қули бўлгани учун у ҳар қандай разолат ва пасткашлиқдан тап тортмайди.

Бундан олти-етти минг йил олдин мушрукийлик (яъни кўп худолик)ка ишонишдан воз кечиб, якка худога сифиниш русумга кира бошлаган. Турон заминида милоддан олдинги VI асрда вужудга келган зардуштийлик ана шундай таълимотлардан бўлган. Зар

душтийлик таълимоти Эрон ва Турон заминида 2000 йилдандан зиёд давр мобайнида ҳукм сурган.

Гуноҳлардан фориг бўлиш ва имонни басаломат сақлаб қолиш учун зардуштий муқаддас «Авесто» китобида нақл этилган қуйидаги дуони ўқиши лозим бўлган:

«Эй, оламнинг ҳукмдори Ахура мазда! Мен барча гуноҳларимга иқрорман, уларни такрорламаслик учун сенга сўз бераман. Ҳар қандай ёмон ниятлардан, ёмон сўзлардан, ҳар қандай ёмон амаллардан воз кечаман. Мен фикрлаган, гапирган ёки қилмоқчи бўлган ва қила бошлаган ва қилган ҳамма ножўя ишларимдан воз кечаман. Ниятларим, сўзларим ва амалий ишларим орқали бундан буён ишончингни оқлайман. Қилган гуноҳларимни кенг караминг ила кечиргил, танам ва жонимни у дунё-ю, бу дунёда мунаввар этгил, эй, Парвардигорим».

«Авесто»да айтилишича, Ахура мазда бутун борлиқнинг икки олий ибтидоси: эзгулик ва ёвузлик ҳақида ваҳий қилади. Бир-бирига тамоман зид бу икки ибтидо мангу биргаликда бўлиб, ҳаёт ва ўлим, самоват ва жаҳаннам тарзида намоёнدير. Олам қарама-қаршликлар кураши негизига қурилган. Жисмоний нарсаларда ёруғлик ва зулмат; тирик табнатда ҳаёт ва ўлим; маънавият оламида эзгулик ва ёвузлик; ижтимоий ҳаётда адолат ва разолат ўртасида кечадиган тинимсиз курашда ўз ифодасини топади.

Диний соҳада Ахура мазда эзгуликни вужудга келтираверади. Ёвузлик руҳи Ахураман унга қарши курашиб, одамларни ёмон йўлга бошлайверади. Абадул-абад давом этадиган бу курашда оралиқ йўл йўқ, бўлмайдиган ҳам.

Бинобарин, ҳар бир одам хоҳлайдими, йўқми мазкур курашда ё эзгулик, ё ёвузлик тарафида туриб ҳаракат қилишга маҳкум этилган. Ёлғиз имон бутун, эътиқоди метин кишигина ҳамиша эзгулик тарафида туриб ҳаракат қилади. Шу сабабли, зардуштийлик

имони уч таянчга: *ният фикрининг софлигига, сўзнинг собитлигига ва амалларнинг инсофлигига* суянади.

Имонли киши ўғрилиқдан, талончиликдан, ўзгаларнинг мол-мулкига кўз олайтиришдан, бировнинг ҳақиғига хиёнат қилишдан, ўзлигига, яъни ўз имонига қарши иш қилишдан ўзини тия оладиган комил инсондир. *«Таналарингиздан кўра кўпроқ қайғуринг. Аввало маънавий дунёнигиз мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам яхшиланиб бораверади», — дейди Ахура мазда ўз ўғитларида.*

Бундан 1400 йил муқаддам Аллоҳнинг иродаси билан Муҳаммад Алайҳиссалом фаолиятлари туфайли бунёдга келган Ислом таълимотига кўра, Имон моҳиятини Куръони Каримнинг қуйидаги сураси очиб беради:

«Оманту биллоҳу ва молакатиҳа ва кутубиха ва русулиҳи вал явмал охири ва қадари хайриҳи ва шарриҳи миноллаҳи таоло вал баъси баъдал мавт ҳаққун: Ашҳаду алла илоҳа иллолоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадин абдуҳу ва Расулуллоҳ».

Тафсири: «Чин кўнгил ила имон келтирдим. Аллоҳу таолога ва унинг фаришталарига ва унинг китобларига ва унинг пайгамбарига ҳам бу дунёда йўқ бўлиб, охирад кун и бўлмоғига қадарга, яъни яхши ва ёмон ишлар ҳар қайсиси аллоҳу таолодан бўлмоқлигига ва ўлгандан сўнг қабрдан тирилиб чиқмоққа ва бўларнинг ҳаммаси ҳақиқат эканига дилим бирла гувоҳлик бераман. Албатта, Аллоҳдан бошқа ҳеч маъбуд йўқдур. Яна гувоҳлик бераман, Муҳаммад Аллоҳи таолонинг бандаси ва барча бандаларига дин аҳкомларини ўргатмоқ учун берган пайгамбарларидир».

Муслмонлар тақвимида.

«Қарзи Ҳасана» номли телефильм яратишда иш-тирок этмоқдаман. Театрда яхши тайёрланган, халқимизга манзур бўлган «Умр шомидаги бахт» сахна асари ўзбек драматургиясига янги номлар киритди. Булар Дилбархон Маҳмудова ва Тилав Маҳмудовлар. Иккала асарнинг бош қаҳрамонлари сиймосини яратишдек бахт каминага насиб этди.

Асардаги воқеалардан илҳомланиб шоира Феруза Афрўз шеърнятига мухаммаслар ёздим. Шулардан биттасини машқ учун ҳукмингизга ҳавола қилмоқдаман. Бунни яқинда кўшиқ қилиб куйламоқчиман:

*Бошингни тошга ур минг бор,
Ўзингдан ўзга ёр йўқдир.
Туну кун йиғлагил афзор,
Ўзингдан ўзга ёр йўқдир.
Кўзингни тикмагил, эй дўст
Кўнгил гордур — кўнгилдур гор.
На ости бор, на нури бор
Ўзингдан ўзга ёр йўқдир.
Ёқаси бандани чок-чок,
Лабидан қон оқар чак-чак.
Чаманлар минг эрур гулзор,
Ўзингдан ўзга ёр йўқдир.
Қуруқ тўхмат балосидан
Яшаб ўтдинг бериб бардош.
Дилингда ёш, кўзингда ёш,
Ўзингдан ўзга ёр йўқдир.
Дилинг вайроналар қилма,
Дили майхоналар узра.
Дилингни чал қилиб дутор,
Ўзингдан ўзга ёр йўқдир.
Сотар дўстинг, олур агёр
Пўлат афсус фиғон чекма.
Бу дунё, кўҳна бир бозор*

*Ўзингдан ўзга ёр йўқдир!..
Худодан ўзга ёр йўқдир!*

Ҳақиқатни айтсак, ўзлигимизни англадик, ўзимиз ҳам севмоғимиз лозим экан. Бинобарин, Севги – Аллоҳнинг эҳсони. Аллоҳ китобидаги оятлардан бирида – Ул зот сизлар ҳамдам бўлишларингиз учун ўзларингиздан жуфтлар яратиши ва ўрталарингизда ошналик ва меҳру муҳаббат пайдо қилишидир. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавмлар учун оят, ибратлар бордир. (Рум сураси 21-оят.)

Муборак каломда одам боласига жуфт бошқа бир жинсдан эмас, айнан ўзидан яратилган ва ўрталарига меҳр-муҳаббат солгани хабар қилинмоқда. Демак, Эркак ва Аёл ўртасидаги севги оддий ҳодиса эмас, буюк илоҳий лутфдир. Аслида инсондаги тана аъзолари каби барча ҳис туйғу ва сезгилар ҳам Аллоҳнинг эҳсонидир. Ахир у кўрсатмаса, инсон ниманиям кўра оларди, шундоқ ҳам у кўра олмайдиган қанча борлиқ ва ашёлар бор. Яна у севдирмаса, инсон ниманиям сева оларди? Пашшага чиқитларни лаззатли тўйдирган, мушукни сичқонга мафтун этган бир ҳикмат ила инсоннинг қалбига ҳам меҳр ва муҳаббат туйғуси кирди. Йўқса ҳеч бир эркак даромадига шерик қилиб, устига оғир юк бўладиган аёлни севармиди, бир неча фарзандни елкасига олармиди. Инсон наслини давом эттиришни Аллоҳ эркак ва аёл муносабатларига боғлади ва бу вазифани бажо этишдаги машаққат ва қийинчиликларни ҳар икки кўнгилга севикли ва оромбахш қилди. Оятнинг давомида айтилаётганидек, албатта, бу ишда тафаккур қиладиган кишилар учун оят ибратлар бордир. Шунинг учун ҳалол топмоқ, ҳалол емоқ ва ҳалол севмоқ ва тўғри сўзламоқ керак. Аёл нима учун се

вилади? Аслида бу вазифа шу оят сабоғи асосида англашилиши керак. Аёлни эркакка, эркакни аёлга севдирган Аллоҳдир. Аллоҳнинг бу севдириши ҳалол доирададир ва ҳақ учундир, хайр учундир, Жаннат учундир. Файримаъшуру севгилар эса, бу доирага кирмайди, ундай севгилар раҳмоний эмас, шайтонийдир.

Пайғамбаримизнинг: “Аёллар шайтоннинг тузоғидир”, — деган сўзларида айни шайтоний севги тузоғига илинганларнинг аччиқ ва аламли аҳволи аниқ шаклда баён қилинганидир.

Бир аёл аёл сифатида фақат эри томонидан севила олади. Бошқалар тарафдан севилиши бу муқаддас туйғу шайтоннинг тузоғи вазифасида хизмат қилишдир. *“Севги нима?” китобидан.*

Анушервон Хисрав Ининг ҳузурига узоқ-яқиндан вакиллар келган экан. Анушервон илму донишда тенги йўқ нотиқ вазири Бузрукмеҳрни ақлу заковатини меҳмонларга кўз-кўз қилиш ниятида ундан сўрабди:

— Қани айтингчи, дунёда энг муҳим нарса нима?
— Дунёда уч нарсадан ўтадиган ҳеч нарса йўқ: ўлим, аёл, эҳтиёж.

Анушервон жавобдан қониқмади: кейин сўрабди:
— Бу нима деганинг? Нечун бунақа тўмтоқ жавоб бердинг?

— Эй шаҳриёри олам! Аёл бўлмаганда сенга ва менга ўхшаган зот қаердан туғиларди? Ўлим бўлмаганда отангни тожу тахти сенга қандай тегар эди? Эҳтиёж бўлмаганда менга ўхшаган одам, сенинг саройингда нима қиларди? — деб жавоб қилибди.

Мана шу жавоб ҳам нотиқлик санъати талабларига муносиб жавобдир.

Тугён!

*Раҳим қилич бўлиб қолса-ю,
Ўз танимни чопиб ташласа.
Тилка-тилка қилиб бағримни,
Минг бўлакка бўлиб ташласа.
Ерда ётган ҳар бир бўлакда
Сенинг исминг бўлар намоён.
Тилкаланган мажруҳ юракда
Қон ўрнида ёнарди тугён!...
Агар жисмим вайрон бўлса-ю,
Омон қолса ногоҳон кўзим.
Доно табиб авайлаб уни
Бир ожизга қўйса ўша зум.
Тирикликка қайтган кўзларим
Фақат сени кўрар азизим.
Гар тугилса сеҳр ва жоду
Мўъжизалар кўтарса ғазот.
Ва тугилсам қайтадан ҳайҳот
Тагин сени деган бўлардим!*

Адиба Худойназарова.

Ўғлим!...

*Мен аралаш экаверибман
Бугдой, арпа, гулни-тиканни
Сен огринмай теравер болам,
Ношуд деҳқон отанг экканни!...
Гарчи қонга беланиб ётар
Додламайди, ҳатто инграмас,
Бошин кесиб олсанг индамас
Қизил гулдан сукутни ўрган!...
Гарчи билар ҳар тонг, ҳар субҳ
Ҳаётини қирқар япроқдай*

*Ўз-ўзига кафан тўқишдан
Тўхтамаган ипак қуртидан
Ўлимга тик қарашни ўрган!...
Гарчи билар, боласи бемор,
Эҳтимол сўнгги нафасин яшар
Лекин унинг тўйига атаб,
Тўн тикишдан бир дам тинмаган
Онангдан сен умидни ўрган!...*

1995 й.

Қадимдан ахлоқий, ижобий фазилатлар йўқланиб келинган. Масалан, фатонат, назокат, риёзат, шижоат, ҳилм, назари ибрат, идрок ва зако, авф ва бошқа фазилатлар.

Фатонат ақл эгаси бўлиши демакдир.

Абу Бакр Балхий шундай деганлар:

Очиқ кўздан зийрак - ақлдир, ақл

Донолардан тийрак - ақлдир, ақл

Жаҳонда ул ҳар вақт йўлдошинг бўлсин!

Нафосат деб аъзоларимизни, кийимларимизни ва иш асбобларимизни пок ва тоза тутишга айтилади.

Аҳли олам севгусидир тозалик покни

Поклик артгусидир фаҳм ила идрокни

Ҳар кишини кўксида поклик нишони бўлмаса

Тозалик майдонидан қувгайлар у бепокни.

Абдулла Авлоний.

Риёзат деб савоб ишларни қилиб, гуноҳ ишлардан ўзини сақламоққа айтилади.

Мард киши ўзини риёзат ва адаб ила кўрсата олсун, инсон ила ҳайвон орасидаги фарқ, ёлғиз маишатда эмас, яхши ахлоқ касб қилмоқдадир!

Абу Али ибн Сино.

Шижоат деб ботир юракли бўлишга айтилади.

Ботирлик - маънавий жасоратдур.

Жон Стюарт Блек.

Ҳилм деб ҳар бир ишга аччиқланмайдиган, арслон юракли, юмшоқ табиатли бўлишга айтилади.

*Ҳилмликни қилсанг агар ихтиёр,
Бўлур халқи олам сенга дўсту ёр!
Бўлур мевали шохнинг боши паст
Ҳилм ўлғуси оқими ҳушёр!*

Абдулло Авлоний.

Назари ибрат деб бир нарсага синчиклаб боқиб, ундан ўзига бирор ҳисса ибрат олишга айтилади.

Жаноби ҳақнинг асари қудратларини басират кўз ила, назари ибрат ила тамоша қилинса, кўп ҳикматлар кўрилуру. Чунки ҳақиқат илмининг муаллими, Чашми Ибратдир!

Ж.Румий.

Идрок ва Зако деб аччиқ фикрли, хуштабиат, зийрак бўлишга айтилади.

*Худо неъматларининг олийси идрок
Ақли мах этар кимки дили пок.
Ақл йўл кўрсатиб дилини этар шод,
Ҳар икки оламда ақлли обод.*

А. Фирдавсий.

Авф деб кечеришга айтилади, бирор кимса аҳамиятсиз хатосини бўйинга олиб, ўкиниб кечирмакни сўраса, авф қилмоқлик лозимдир.

*Келишмайди асло одам зотига
Йиқилганлар қолиб минсанг отингга!*

Носир Хисрав Деҳлавий.

Мен (камина) ўзимнинг камтарин ижодимда ҳақиқий инсоний ахлоқни барқарор қилган олий фазилатли мукамал сиймони яратиш орзусида нотиқ

лик касбига ишқибозларга ушбу тўртликларимни
машқ учун тавсия этмоқдаман:

Азиз замондошим!

Дунёю молу мулкинг ўзингни эмас, ҳатто ўзинг
ҳам отангни қисан. Шунини яхши билгим, фақатгина
Аллоҳга ибодатинг ўзингни қидир!

Қуръондан.

*Мен ўтган умримдан хафа эмасман,
Янашнинг мендан ўргангани демасман.
Сени-ку билмайман, аммо мен дўстим,
Бу дунёга бошқа келмасман.*

*Ўзимга ўхшаган бўлсанг, қўлим узатай,
Кўнглимдан сув ичар бўлсанг, кўнгили узатай
Садоқат қасридир қалбим дўст эрсанг, киргил
Магар бир ўтқинчи эрсанг, йўлга кузатай!*

*Ёшлиқни биз соғиниб, жапонларни ўйладик
Мангуликка сиғиниб, театрни куйладик.
Шунча шону шуҳратни баҳам кўрдик биз бирга
Кел берайлик ярмини, актёр Пўлат Носирга.*

Ҳазил.

*Сен азиз этган қўлингни
Ҳеч қаерда хор айламас
Сен агар хор айласанг
Ҳамма жойда хор бўлур.*

Бобомдан эшитганим.

*Ўғлинг бўлса полвон бўлсин
Елкасида Ватани.
Қизинг бўлса гулбоғ бўлсин,
Қучоғида чамани.*

Дорбоздан эшитганим.

*Биров енгилади, енгади биров
Бу ҳаёт қонуни, албатта.
Ногора-дўторни босади биров
Аммо ўрнимас санъатда!*

*Бировнинг кимлигини билишдан аввал,
Ўзингни таниб ол дўстим мукамал.*

*Либосимга қараб чиқарма ҳукм
Билмасдан не эрур қалбдаги мулким
Ўртамизда вақт деган бир донишманд бор,
У ҳали айтади сен киму, мен ким?*

*Томчи томаверса тешилгай тош ҳам
Пайти келиб сўнгай ҳатто қуёш ҳам
Сен менинг елкамга минмоғингни қўй!
Ахир абадиймас менда бардош ҳам!*

*Олдингдан оққан сувинг, қадрли бўлсин!
Атрофлари сен эккан гулларга тўлсин!
Олдингдан оққан сувнинг қадрин билмасанг
Саҳродаги кўлмаклар насибанг бўлсин!*

*Сувни қадрин не билурсан
Сув лабида ўтириб.
Сувни қадрин даштларда
Ташна юргандан сўра!...*

*Ўзга сендан яхши билмас биродар
Сени ортиқ мақтаб юборса агар.
Яхшироқ синаб боқ уёқ-буёғин
Узатгил кўрпанга қараб оёғинг.*

*Жаҳонда гам ема қўлингдан келса
Яхшимас, бор-йўқдан дил дардга тўлса.
Беш кунлик дунёда шодликла еб-ич,
Бир он элтолмайсан хазинанг бўлса.*

*Менга насиҳатдан тийиб тилингни
Аввал ўз номинга боғла дилингни
Сўзингдек бўлмаса ўз ҳаракатинг
Бўлмагур лоф экан бор насиҳатинг.*

*Оллоҳ ерни ёйиқ қилиб яратган, ҳар битта неъмат-
ни жуфт-жуфт қилиб яратган.
Ернинг жуфти осмон.
Ойнинг жуфти қуёш.*

*Эрнинг жуфти аёл.
Куннинг жуфти тун.
Ҳаётнинг жуфти охират
Ишонаман бу сўзларим мангу қолади.
Насиҳатим насибали одам олади!...*

*Насибангни излаб кезма жаҳонни,
Фанимат билсанчи, дўстим ҳар онни.
Агар nasib этса тақдир азалдан
Кўзингга суртиб е, бир бурда нонни!*

*Оч эмасман, тўқлигимдан,
Сидқидил ҳурмат билан
Кўлга олиб кўзга суртай
Ҳар кун минг бор нон!
Эй азиз ёшлар, ўғил-қизлар
Бўлинглар эҳтиёт!..
Тушмасин ҳаргиз оёғингиз
Остига зинҳор нон!..
Нон азиздур яхшилар
Зинҳор уни хор айламанг.
Йўлларга қолса тушиб
Олмоққа сиз ор айламанг!
Қолса ортиб ташламангиз
Тўтиё айланг уни
Нонни кўп исроф этиб
Дилларга озор айламанг!..
Келса меҳмон, олдида нон
Бўлмаса кўп хуш эрмас
Сиз бу ўзбек хислатини
Ҳеч бир инкор айламанг!...*

*Яхши билгайсиз буни
Турмуш фаровон нон билан
Мол семирсин деб уни
Ҳайвонга даркор айламанг.
Экдилар дон, нон учун,
Сиз-биз каби инсон учун.
Деҳқон аҳлин меҳнатин
Асло бекор айламанг.
Яхши билгайсан биродар
Нонни эъзозини сен.
Нонни ҳурмат қилмаган
Одамни ҳеч ёр айламанг!*

*Севишган ошиқлар бахтли бўлишсин
Муҳаббатга мангу, аҳдли бўлишсин!
Дўсту қадрдонга, элга вафодор
Омадли, серфарзанд тахтли бўлишсин!*

*Дариғ тутма меҳринг мандин табиат,
Жудо қилсанг-да, гар жондин табиат.
Лек шуни сўрайман сандин табиат,
Аро йўлда қўйма мен ҳам меҳмонман.*

*Фараз қилинг, борлиқ узра тун,
Кўк кўзидан тўкилар ёш.
Ширин уйқу кезади беун,
Тушингизда кулади қуёш.*

*Зулматли тун шарпаси аро
Ёлғиз чироқ сочади шуъла.*

*Қалблар аро бўлсин деб зиё
Шоир сизга тўқир ашула.*

*Шоир бўлиб туғилмайдилар
Табиатнинг бу бир эҳсони
Туғилдимми, ҳеч ўлмайдилар
Сатрларда юрагин қони.*

Баъзи бировлар шоирликни касб деб тушунадилар. Аслида шоирлик бу қисмат. Шоир — фавқулодда мураккаб тақдир одами. Қон билан парвариш этилган сўзлардан шеър яратиш ҳазилкам ишмас.

*О, шоир қисмати ярқироқ гулгун
Завқларга тўлар у бир сўзни.
Дунёда ҳеч бир кас бўлмас, не учун
Айрича кулар у, айрича бўзлар.*

*Дарҳақиқат, шоир умри юрт ва халқ эркига жон
тикиш йўли.*

*Қаламимга қалбимни чандиб,
Қирмизи қон билан ёзаман.
Аламимга нигоҳим тамғиб,
Кипригим-ла қудуқ қазаман.
Тун оташдур, оловдир кундуз,
Қатрон ердек қақшаган лабим.
Сувга ташна эмасман ёлғиз,
Томчи ҳақиқатдир матлабим!*

Одамнинг одамга нисбатан муҳаббати мавжуд экан, Инсоният, яъни (мен) замин узра узоқ умр кечиришимга имоним комил.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов сатрларидан ўқидим.

Жуда яхши!... деймиз мана бу нарса.

Гуё ҳукм каби янграр сўзимиз.

Ўйлаб кўрганмизми ҳеч бирор марта

Киммиз ўзимиз?...

Умрим ўтади гулдирос солиб,

Унинг қайтганини ким ҳам кўрибди?

Во ажаб, қай бир зот, ўз умри қолиб,

Менинг қадамимни ўлчаб юрибди!... — дейди шоир.

Бу аччиқ ҳақиқат, бировни санъатига баҳо бериш учун ўзини кимлигини билиб баҳолаш аниқ ҳақиқатдир.

Шоир, рассом ва актёрлик касбида жуда нозик мутаносиблик бор. Бу ҳолни мен, қаҳрамон характери яратилишидаги зиддиятларни қай даражада англаб олишида кўраман. Шоир лирик қаҳрамон кечинмаларини, оний (лаҳзали) ҳолатларни тасаввурга жойласа, рассом шу лаҳзали кечинмаларини ўчмайдиган қилиб таъсвирга мўйқаламга туширади.

Актёр эса бу кечинмаларни руҳий тасаввурни жонлантириб характерда ифодалайди. Бу касбларнинг учаласи ҳам илоҳий инъом этилган сирли маҳоратда деб биламан.

Дединг: Ит ҳурар, ўтади карвон

Ранжу аламлардан ёнмасин жонинг

Лекин алам қилар бир умри гирён

Итлар орасидан ўтса карвонинг!

*Дедим: Ит феълени кечирсанг агар
Бир улкан карвондан нима кетади?
Итлар ҳам итлигин қилмаса агар
Итликнинг шаънига иснод етади.
Хавотир олмайман агар мабода
Фақат итлар босиб кетса дунёни.
Ҳаромлик тарқалмас бу гардун аро
Бари булғатолмас битта дарёни!
Алҳазар ё фалак! Агарда бир кун
Дарёлар ариққа дунса ниҳоят.
Барча дарёларни булғамоқ учун
Фақат фақатгина бир ит кифоя.
Дединг: Имиллайди қари эшак,
Ўкинади чавондоз,
Имиллаган сари бу эшак
Сўкинади чавондоз.*

*Шу эшакни манзилгача
Ҳамроҳ қилиб олмасин.*

*Чавондознинг куни хечам
Эшакларга қолмасин!*

*Дедим: - эшакдан ясамоқ бўлиб саман от
Йиғдилар ҳар юртдан турлисин, эй дод!
Баъридан битта от бўлмади пайдо
Ва лекин кўпайди эшак деган зот!*

*Десам: - Парвариш этсанг ҳам кафтингда асраб
Барибир газанда оғритар жонни.
Неча тинч йилларки, балким шу сабаб
Бошини силамас инсон чаённи.*

*Дединг: - Нокасу ножинс авлодидан киши бўлсин
дебон*

*Кечма меҳнат — яхши бўлмас, у касофат олами
Ким хўтик билан кучукка қанча килса тарбият
Ит бўлур, эшак бўлур, бўлмаслар асло одами.*

*«Одами эрсанг демагил одами
Ониким йўқ халқ гамидин гами!»*

Алишер Навоий.

*«Бу дунёда борми ўзи адашмаган бир кимса?
Инсон хато қилмоғу, тузатмоққа яралган
Ҳаёт учун муҳаббатнинг, мардликнинг умри қисқа
Жафога тўла дунё синов бизга аталган».*

П. Носир.

Нотиқлар сўзга сайқал бериб, уни ўринли қўллай олиши катгаю кичикка манзур бўладиган холдир. Донишмандлар сўзларидан унумли фойдаланиш ва унинг таъсирини кучайтира билиш катта санъаткорлик маҳоратини, буюк мураббийликни талаб этади. Бу мўъжизадан, албатта, баҳраманд бўлиш барчамизга насиб этсин.

Ҳар қандай сўз, фақат ўз ўрнида қўллангандагина кўзлаган мақсадга етишиш мумкин. Ҳар бир сўзни, ҳар бир иборани киши қалбига сингадиган тарзида етказа билиш нотиқлик санъатидир.

Маънавият: Инсоф

Инсоф, аслида виждон бор жойда бўлади. Виждон эса ҳақиқатдан нур эмади. Ҳақиқатнинг нурини фақат қалб кўзи билангина кўриш мумкин, халос.

Тирикчилик, деганларидек, Пскент томонларга ёлланиб ишлашга борган икки йигит билан гаплашиб қолдим. Улар яқин қариндош — холавачча булар эканлар. Хулласи калом, Пскентга бориб, «бозор»га чиқишади. Бир одам келиб, ҳар қайсига кунига 500

сўмдан ҳақ тўлашини айтиб савдони пиштади. «Хўжайин» машинасига солиб, йигитларни уйига олиб кетади.

Йигитлар, ваъда буйича, буюрилган ҳар қанақа ишни жойида, бекаму-кўст бажаришади: помидор териш, яшикларга солиш, ташиш, машинага юклаш, пешма-пеш бозорга жўнатиш, ўнта боқувдаги сўқим-га сув ташиш, тагини кураш, ҳовли супириш... Қишлоқлик йигитлар эмасми, суяги бунақа ишларда қотган-ку, қойиллатишади.

Улар бир ой – 30 кун ишлайдилар. Шу палла қишлоқдан совуқ хабар келади. Йигитларнинг бири, каттароғининг дадаси касал ётган экан, қайтиш қилибди. Йигитлар хўжайинга йўлиқадилар:

— Қачон?

— Кеча кечқурун, бугун чиқаради. Етиб бормасак... мурда маҳтал бўлса...

— Йўқ, қачон кетасанлар деяпман?

— Ҳозироқ

— Қачон келасанлар кейин?

— Билмадик, борайликчи маъракалари бор...

— Майли, бораверларинг, аммо бир ҳафтада қайт-ларинг, — деб хўжайин қийшайиб кетаверибди. Шунда ҳалиги етим:

— Ҳаққимиз нима бўлади, хўжайин, бермай-сизми? — дебди секин, — ўликни кўмишни ўзи бўлмайди, ахир?

— Ҳа-а-ақ? Қанча берай? — деб хўжайин чўнтагидан бир даста пул чиқарибди.

— 30 кун тўлиқ ишладик, ҳисоблаб бераверасизда, амаки.

— Зотан иш чала қоляптику! Мана олти минг, ҳар кайсингга уч мингдан, қолганини кайтиб келиб ишни тугатгач, яхлит оласанлар, — дебди, — тушингдиларингми?!

Гапга кичик бола аралашибди:

— Ҳозир бир ойлик ҳаққимизни тўла бераверинг, қолганини кейин гаплашаверамиз.

— Сен тирранча, пучуқ обдаста бўлмай, тек турчи! Пулни берворсам, кейин батта сенларни арвоҳларинг ишлайдими?

— Биз бошида ишбаймас, кунбайга келишган эдик-ку амаки, инсоф қилингда!

— Мен-ку кам бўлса ҳам бердим-ку, сенларга!

— Мана бундақа сарф-чиқимли иш бўлиб қолибди-ку, пул керак-да ахир, инсоф борми?

— Мунча эскича, қолоқ одамлардай «Инсоф, инсоф» дейсан, модадан қолган бу сўзлар, билдингми?

— Ия, инсофниям эски-янгиси бўларканми? — дебди яна кичик бола, — одамни одам қилиб турган шу инсоф-ку! Қул қилмаган ишларни қилдирдингиз, энди инсоф билан беринг-да ҳаққимизни.

— Ё-ў-ў, чаёнсан-ку, а! Бор сенларга ярим сўм ҳам бермайман. Агар осмон қўлингда бўлса устимга ташлаб юбор!.

Улар «сен-мен»гача боришибди... Хўжайин милиция чақирибди. Йигитлар: «Тирсакни тишлаб бўлмас», деган гапни топиб айтган машойиқларга койил-е», — деб жуфтакни ростлаб қолишибди.

Мен улардан:

— Қаерда ишларкан ўша одам? — деб сўрадим.

— Жуда-а-а обрўли шекилли, кунига иномарка машиналарда олиб кетиб, олиб келиб қўйишади, — дейишди. Шундан сўнг бу бўз йигитлар Пскентга бормадилар, боролмадилар.

Инсонга Оллоҳ иккита эмас, учта кўз ато этган, иккита ботиний, ичкаридаги учинчиси зоҳирий кўринмас кўз, яъни қалб кўзи. Шундай ривоятни эшитганман:

«Оллоҳ одамни лойдан яратгач, барча аъзолар қатори унга аввал иккита кўз берибди. Кейин одамни синновдан ўтказибди. Қолаверса, яратган одамнинг ўйла

ганидан кўра мукамалроқ эмиш. Нимадир етиш-маятгандай бўлаверибди. Шунда худо жаннат боғидан бир дона ёқутдай қип-қизил, соф ва гўзал олма узиб олиб, одамга кўрсатибди. Одамнинг кўзи олмани кўрибди-ю, кейин аввалгидай, ҳайкалдай тураверибди. Оллоҳ одамнинг чап кўкрагидан туйнук очибди. Ундан ичкарига ангишвонадек чўғ ташлабди. Чўғ бир яллиғланиб, бир каловланиб турган эмиш. Яллиғланганда одам қаршисидаги гўзал олмани кўриб, ҳайратга тушармиш, чиройидан завқланар-миш, унинг ичига назар солиб, шифобахш таъминиям сезармиш. Каловланганда боягидек тошга айланармиш чўғнинг алмашилиб турганини кўриб Оллоҳ унга қалб деб ном қўйибди, ва шу жойдан битта кўзга жой ташлаб кетибди. Чўғ яллиғланганда ўша кўз – қалб кўзи очилармиш. Нур – нигоҳ шу жойдан таралармиш. Оллоҳнинг кўнгли энди тўлибди, чунки одам қалб кўзи туфайли чинакам мукамал мўъжизага айланган эди».

Яна ана энди бир солиштириб кўринг: бояги йигитларнинг хўжайинида қалб кўзи бормиди? Унинг бағрида яллиғланган чўғи борлигига ишонасизми? Майли бу гапларни қўя турайлик, қани очиқини айтингчи, у тўғри иш қилдими? Инсофсизлик қилди, дейсизми? Ана – яшанг! Инсоф, азизим, виждонли одамда бўлади. Виждон эса ҳақиқатгуй одамда бўлади. У ҳақиқатдан нур эмади. Ҳақиқатнинг нурини фақат қалб кўзи билангина кўриш мумкин. Демак, «хўжайин»нинг учинчи кўзи юмиқ. Қалбдаги чўғ каловланиб қолган. Шунинг учун у инсофсизлик қилди. Бўлмаса бировнинг (уйидаги интизорлари кўзи туки учун) узу-кун тинмай қилган меҳнати ҳаққини тўлиқ бермасмиди. Суянган тоғи дадажонидан жудо бўлган бир бечоранинг бағридаги доғни кўрмасмиди? Йўқ, у бундай зоҳирий унсурларини кўрмайди. Чунки унда иккита ботиний кўз бор холос. Учунчи кўз, яъни одамни оддий жўнгина

лой – сополдан мўъжиза даражасига етказган қалб кўзи юмиқ. Йўқ! Қалб кўзи жуда катта тушунча.

Такаббурлик ҳақида

Такаббурликни инсондаги энг хунук фазилат, деб билурман. «Такаббурлик – зулм манбаи, эзгуликка ётдир такаббур» (*Софокл*).

Такаббур ҳакимлар Ибн Сино бобомизга ҳавас қилиб, сен инсонга шифо излама, чунки инсоннинг яратгучиси бор. Хоҳласа бандасини у дунёга чақиради, сен инсонни хасталикдан даволайман деб уринишинг беҳуда, бу ишинг мусулмончиликка хилоф ишдир, дейишади.

Бобомиз уларга:

Маним куфрим айбларга

Дилмдан узга султон йўқ.

Бу оламда менинг покиза

Иймонимдек иймон йўқ!

Мусулмонликда мен, ақли замон

Ичида эдим танҳо.

Агар кофир эрсам мен ҳам,

Бу дунёда мусулмон йўқ! – деб жавоб қилганлар.

«Ўзини доно билган бу уч — тўрт нодон

Эшак табиатини қилур намоён

Улар даврасига қўшил — эшак бўл,

Бўлмаса кофир деб қилишар эълон».

Нодон билки, эшакдан ҳам баттар. Эшакка нима-ни юкласанг кўтараверади, қаёққа ҳайдасанг ўша ёққа

кетаверади, унда ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ, у бир бечорадир. Юк ташувчи, ўтин-чўп ташувчи, балки ғалла ташувчи. Нодон бу сифатлардан холи: зоти билим либосидан маҳрум, унинг иши такаббурлик, кеккайиш, фаросатсизлик, хаёлида юз хил ташвиш... Демак, такаббурлик, кеккайиш, фаросатсизлик нодонни эшакдан ҳам тубан дейиш учун асос бўлади.

«Филдек қомати бор, хўкиздек кучли дейишар уни
Чумолидек тиним билмайди, эшакдай ишлаш билан ўтади куни

Сўнгра итдай чарчаб, тунлар қайтиб беришар кучин

У билмас қачон пайти келар, бир одамдек яшамокучун».

Она ҳурмати

Она сўзи дунёдаги энг гўзал, энг нафис, энг қудратли сўздир, демак АЁЛ.

Она сўзи юрак тубида денгиз остидаги марвариддек доим пок сақланиб туради. Дунёга келамиз-у, биринчи она сўзини айтамыз. Она меҳрида қуёшнинг жамоли, ҳаётнинг камоли бор. Она ҳаёт сутини беради, оёққа босгунимизча кўксига қўйиб, кўтариб юради, касал бўлсак — шифокор, қоқилсак — мадаккор, бутун умр фидокор бўлади. Кечаю кундуз болам, оилам деб ишлаб тинмайди, чарчаш нима лигини билмайди. Эҳ-ҳе!... Аёллар қудратининг, меҳр-муҳаббатининг таърифига сўз йўқ. Шунинг учун инсон боласи ўзи яшаб турган муқаддас заминни ОНА ВАТАН деб атайди. Она — қуёш, у инсониятга инъом этган бу ёруғ дунё; оналар меҳри қуёши билан мунаввардир. Она —

инсониятга ҳаётни, бахтни, муҳаббатни инъом этган. Шунинг учун ҳам муқаддас ҳадисларимизда «Ҳар қанча ҳурмат-мурувватинг бўлса, онангга қил, онанг-га қил, онангга», дейилган.

Зурриёд ноласи

5 октябрь. Бугун бор бўла бошладим. Буни ҳали ота-онам билмайдилар. Бир олма уругидан ҳам кичикроқман. Аммо нима бўлганда ҳам борман.

19 октябрь. Бироз ўсган бўлсам ҳам, бирон ҳаракат қиладиган аҳволда эмасман. Онам ўз қони билан боқмоқда. Қалбининг шундоққина тагига жойлашиб олганман. Қизиғи шундаки, борлигимдан онам ҳали ҳам беҳабар!

23 октябрь. Оғзим шакллана бошлади, ўзингиз ўйланг, бир йилдан сўнг маза қилиб кула оладиган бўламан! Тилга кираман. Энг аввал «нана» сўзидан бошлайман. Энди ким мени йўқ дея оларди?! Ноннинг ушоғи ҳам нонда, тўғрими? Сизга бир сирни очай, мен қиз боламан. Гулларни яхши кўрадиган бўламан!

27 октябрь. Бугун қалбим ура бошлади. Бундан кейин ҳаётимни охиригача дукиллаб туради. Уни завқу шавққа тўлдираман ҳали. Мана эшитинг: дук-дук-дук!

2 ноябрь. Ҳар соатда зиғирдай ўсаман. Қўлларим, оёқларим бичимга келди. Аммо бу қўл-оёқчаларим билан ҳали бери онамга қараб югура олмайман, дадажонимнинг бўйнидан куча олмайман!

12 ноябрь. Бармоқ чиқара бошладим. Вой-бўй, мунча кичкина бўлмаса! Ҳали улар билан соч тарайман, гуллар тераман!...

20 ноябрь. Бугун онам дўхтирга борди. Бор эканлигимни билди. Роса севинган бўлсангиз керак-а, онажон?! Яқинда қўлларингизга оласиз мени, эркалатасиз!

25 ноябрь. Ота-онам қиз эканлигимни ҳалиям билишмайди. Балки ўғил ёки эгизак кутишаётгандир. Уларга «сюрприз» бўламан. Қани энди онажонимдай қора соч ва чарос кўзли бўлсам!

13 декабрь. Энди атрофга бемалол қараяпман. Фақат қоп-қоронғу жойдаман. Барибир бахтиёрман! Оз қолди кўзларим ёруғ дунёни кўришга.

24 декабрь. Онажонимнинг қалб уришини эшита-япман. Менинг қалбимни ҳам ҳис қилаяпсизми, онажон? Жуда соғлом қизча бўламан. Тезроқ дунёга келмоқни, бағрингизда мазза қилиб ухламоқни истайман. Сиз ҳам менинг тезроқ туғилишимни истаяпсизми? Юзчаларимдан чўлпиллатиб ўпасизми? Мени яхши кўрасизми, онажон?

28 декабрь. Онажоним дўхтирга келдилар. Вой, нималар деяпсиз онажон, ризқимни Оллоҳ беради-ку! Бу ёғидан хавотирланманг.

29 декабрь. Эҳ онажоним! Нега туғилишимни истамаяпсиз? Нега жажжи қўлларим билан сизни юзларингизни силашимни, сизга эркаланишимни хоҳламаяпсиз? Афсус..., минг афсус...

Оҳ... баданим оғрияпти! Қаттиқ оғрияпти! Мени кутқаринг онажон! Она-жо-о-о-н!

Ривоят

Қадимда бир йигит гўзал бир қизга уйланган экан. Битта фарзандлик бўлгач, хотинининг юзига тошмалар тошиб, хунуклаша бошлабди. Йигит хотинини ташлаб кетибди. Аёл уззу-кун Оллоҳга илтижо қилар экан: «Эй, Яратган парвардигорим, менинг гўзаллигимни қайтар!» — дея. Кунлардан бир кун кўқдан овоз эшитилибди: «Кўлингдаги олма сеҳрли, агар шуни есанг, аввалги хуснинг ўз ҳолига қайтади». Аёл жон-жаҳди билн

олмага ёпишибди. Шунда ғойибдан овоз келибди: «Фақат ўғлинг ногирон бўлиб қолади, шунинг эвазига хусндор бўласан». Аёл кўлидаги олмани улоқтириб: «Менга бундай гўзалликнинг кераги йўқ», деганича чинқириб юборибди. Донишманд чол: «Ўша хунук аёл — дунёдаги энг гўзал аёл», — дея ривоятини тугатган экан.

«Қизларнинг хунуги бўлмайди», — деган иборани жуда кўп ишлатамиз. Ақли тиниқ, хулқи гўзал, хаёли, иболи аёл ҳаммагаям ёқади. Айниқса, кўлида чақалоғи бўлса, дунёдаги энг гўзал аёл шу аёлдир!

Демак, гап хуснда эмас.

*Она ўрнин ота тутмас ўғлига,
Ким мумкиндир ўғил бўлмоқ отасиз.
Масихо бирла Марямдин қиёс эт,
Ки имкон йўқтурур бўлмоқ онасиз!
Бошни фидо айла ота қошига,
Жисмни қил сатқа ано бошига.
Тун-кунингга айлагали нур пеш,
Бирисин ой айла, бирисин — қуёш.
Отадин хато келса, кўрма хато,
Савоб бил хато токи қилса ота.
Отанинг хатосин билгил савоб,
Сени юз балодин қутқарғай худо.
Оналарнинг оёғи остидадур,
Равзаи жаннату жунун боғи.
Равза боғи висолин истар,
Бўл онанинг оёғи тупроғи.*

А.Навоий.

*Диллар рози — дўстликни уйғотади,
Таналарнинг қовушиши — истакни уйғотади.*

*Ақлларнинг майли ишонч уйғотади,
Бу барча мойилларнинг бирлашуви
Муҳаббатни уйғотади.
Рухий яқинлик —
Дилдан сева олиш қудрати.
Фақатгина истейдодли
Оқил кишиларга хосдир.*

Шеърият

Тилни тиниқлик текширувидан ўтказувчи шеърдир!
Сўзга баланд мавқе берувчи — шеърдир.
Нафосатни давр қоғозларига муҳрловчи — шеърдир!
Энг муқаддас дostonларни омон сақлаб қолувчи
— шеърдир!

Кўшиққа маъно, ошиққа ҳужжат!

Хатто Ислом мафқурасининг бош китоби, Куръонни ҳам шеърда битди. Шеър — неча замонлар халқнинг бош сўзи «Хамса» мисолида асосий қонун бўлиб келди. Шеърият — сен менинг ҳам қалбимга осмондан, тушган чўғсан. Агар жўшқин мисраларда санъаткор биродаримга илиқ сўз айта олсам, ўзимни бахтиёр ҳис қилган бўлардим.

*Андижон
(қасида)*

Шерали ҳофизга.

*Асаканинг Чўнтагини — чархпалагини,
Фирчиллаган садосидан куй басталаган.
Шўх чўпонлар — пиллакорлар тилагини,
Райҳон қилиб, жамбил қилиб дасталаган.*

*Андижондан парвоз этган моҳир шунқорсан!
Жаҳон халқи эъзозлаган чин санъаткорсан!...*

Санъатингга кўз тегмасин, азизим! Кўшиқларингдаги оташ- нур осмондан тушган чўф. Мана шу оташин туйғу билан яшаётган асарларинг ҳаётда инсоният қалбига муҳрланиб, кўшиққа айланади. Сенинг санъатинг юраги хаста кишиларга ёқимли кайфият бағишлайди. Бетакрор овозинг беморлардаги тушқунлик руҳини йўқотади. Хасталик туфайли пайдо бўлган ваҳима-хавотирни унутишга ёрдам беради. Куйла, куйлайвер!

*Андижоннинг мард ўғлони
Яна куйла, куйлайвер!
Куйлайвер қайнаб-қайнаб.
Таслим этавер жонни,
Айлантиравер қонни.
Бу муҳаббат дори-май,
Наво ила қаримай
Инжу санъатингни соч!...
Руҳимиз кўзларин оч!...
Тирик бўлса сурилсин!
Ўлик бўлса тирилсин!
Ёндир дўланиб, ёндир
Кўшиқ инсонга қондир!...*

Кўшиқлар бор муҳаббат, мурувват ҳақида, кўшиқлар бор дўсту ёронлар ҳақида, кўшиқлар бор меҳру вафони мадҳ этувчи, кўшиқлар бор юракларни аллаловчи. Лекин кўшиқларнинг кўшиғи бор. У имон қадар, виждон қадар, эътиқод қадар юксакдир. Бу кўшиқ эрк ва озодлик кўшиғи. Бу кўшиқ Ватан, Она Ватан — она тупроқ кўшиғидир. Неча-неча асрлар аждодларимиз бу кўшиқни қўмсаб тараннум этганлар. Яратганга беҳисоб шукроналар бўлсинки, бугун бағримиз яйраб, дилларимиз яшнаб бу кўшиқларингни тингламоқдамиз.

*Яна куйла, Андижоннинг мард ўғлони,
Сен бизларга бир куй куйлаким —
Оҳангида адашмасин сўзларинг.
Нур тилайман кўзларингга
Тикилганда қамашмасин кўзларинг!
Овозингга боқий умр тилайман,
Раҳмон билан тирик бўлсин ҳар кунинг.
Дусту душман ўртасида
Сарғаймасин юзларинг!...*

Ватан одамзод учун ато этилган иссиқ бағр, олтиндан қиммат, гавҳардан юксак, ҳар қанча пулдан ортиқ бебаҳо бойлик, бахт-саодат маконидир. Шу боис боғбон умрининг поёнига қадар шу маконни гулла-тиш учун меҳнат қилади. Пахтакор ерга минг бора таъзим айлаб, оппоқ толаларни етиштиради.

Ҳофиз бўлиб сен тонгларингни тунларга улаб саз пардаларига Ватан оҳангларини жойлайсан. Қимирлаган жон борки, шу Ватанда хизмат қилиб, тириклик мазмунини гўзал фаолият билан юртни обод қилиш ҳаракатида ўтказоди.

*Ростин айтсам қўшиқ ичра
Сен сардорсан шерларга.
Айтилади бундай сўзлар
Мағрур ўзбек эрларга.
Бошингга халқ олқиши
Кўнсин дейман бахт бўлиб.
Вужудингда қўшиқ бўлсин
Куйлайвергин сен тўлиб.
Эътиқодинг дилга эжойлаб,
Хизмат қилиб эл учун.
Енг шимариб санъатинг-ла,
Кўрсата олдинг шер кучин!
Ром этдинг-ку «Ухласин» деб,
Гўзал «Боғбон қизини»,
Абдулланинг «Муҳаббат»и*

*Очди кўплар кўзини.
Шералининг санъатига
Акс-садо берди жаҳон.
Бу садо экран-эфирда,
Хуш парвоз этгай ҳамон.
Озод юртда, хур Ватанда,
Намоён ҳар бир имкон.
Уммонлардан учиб ўтган
Ўтли овозсан.
«Грейхоним» қалбларини
Ром этган созсан!
Ҳеч шубҳасиз сенда эрур
Халқ санъати такрор ва такрор.
Созандасан! Ўзинг шоир,
Ўзинг бастакор!
Асримизнинг авлодига
Дилингдаги «Манзур»ингни чал.
Кўшиқларинг «Карвон»ига
Ўзинг «Сарбон» бўлиб қол!*

Қ ў ш и қ

Мен учун санъатнинг муқаддас жанрларидан бири — мусиқа ва кўшиқ жанри. Кўшиқларда жуда кўп нарсалар ҳақида куйланади: ота-она, ёр-дўст, муҳаббат, Ватан, хиёнат, диёнат, алам ва қувонч ва бошқалар... Аксарият кўшиқларда севги ва унинг изтироблари, висол қувончи ва ҳижрон аламлари ҳақида куйлайди ҳофиз. Халқ учун ижод қиладиган, халқ ҳаётидан илҳомланадиган ва яна улусдан олқиш кутадиган ижрочининг эса ўз халқини алдаш ва қуруқ овунтиришга ҳаққи йўқ.

Кўшиқ матнида образ, мажоз, бетакрор ўхшатишлар мавжуд, у мадҳия, қасида (ода)..., яна кўшиқ

деганда шунчаки сўз билан айтиш мумкин бўлмайдиган туғёнлар тушунилади. Қўшиқ оҳангидаги раббоний хонишлар тингловчига чексиз-чегарасиз ҳузур бағишлаши, мусиқадаги ҳаёт, ўлим, муҳаббат сингари бадий тушунчалар инсонни чуқур ўйга толдиради.

Инсон пайдо бўлибдики, қўшиқ унинг ҳамроҳи. Қўшиқ айтиб деҳқон ер ҳайдади, аскар жангга киради, фазогир қўшиқ билан кўкка учади... Ҳамма замонда ҳам касбий хонандалар бўлган. Улар ўз санъати билан қалбларга ҳузур ва илҳом бағишлаган.

Бугун ўзбек қўшиқчилиги ҳақида гап кетаркан, уларнинг айримларининг савияси хусусида афсус билан сўз юритмай иложим йўқ. Албатта, Мулла Тўйчи Ҳофиз Тошмуҳаммад ўғли, М.Узоқов, Ж.Султонов, К.Отаниёзов, Ҳожихон Болтаев ва бошқа буюк ҳофизлар номи мухлислар қалбидан ҳеч қачон ўчмайди. Қўшиқ матнига, мусиқага ва ижрога нозик таъб билан, маъсулият билан ёндашадиган санъаткорлар ҳозир ҳам йўқ эмас. Модомики, гап сўзга заргарона муносабатда бўлиш, қўшиқ учун шеър танлаб олиш салоҳиятига бориб тақалар экан, енгил-елпи, бадий саёз, мазмунан бўш магнларга номуносиб куйлар басталаб, ойнаи жаҳон(телевидение), овознигор (радио) орқали чиқишлар қилаётган қўшиқчилар кўпайиб кетаётганлигини айтмасдан иложим йўқ. Бундай қўшиқларни, айниқса, ёшлар ижодий бисотидан ўрин олаётганлиги тўғрисида ташвиш ва хавотир туйғусини уйғотади.

Қўшиқ инсон қалбини жунбушга келтирадиган сўз қудратига, руҳни самовий юксакликларга олиб чиқадиган мусиқа сеҳрига одамзодни кундалик ташвишларидан фориг айлаб, олий туйғулар дунёсига етаклайдиган наволар силсиласига эга бўлмоғи лозим.

Қўшиқчи учун фақат овоз ва истеъдоднинг ўзи камлик қилади, унда шоирона таъб, нозик дид, шеър

танлай билиш, сўзни ҳис этиш салоҳияти бўлмоғи лозим. Овоз билан эмас, дард билан, ихлос билан куйламоқ жоиз.

Модомики, ана шундай сифатлар жамланмас экан, хонанда ҳеч қачон етук санъаткор бўла олмайди. Хаёлига келган сўзларни куйга солиб, хиргойи қилиб юрган ҳаваскор юқори даражага кўтарила олмайди.

*Кўшиқ учар эди кўкда беармон,
Учарди янгротиб осмон, уфқни.
Бадкирдор одамлар бир кун беомон,
Ярадор қилдилар кўшиқни.*

А. Орипов.

Ҳа, бугунги кўшиқчилигимизга назар солсак, шундай аянч манзарага гувоҳ бўламиз. Баъзибир калтафаҳм, баткирдор ижрочилар кўшиқни ярадор қилмоқдалар. Енгил-елпи кўшиқлар халқимиз маънавиятида ўта салбий асорат қолдирмоқда. Бунга чек қўйиш фурсати аллақачон етиб келган.

*Бедор термуламан кўшиққа мен ҳам,
Майли, ҳасратида рангим сарғайсин.
Балки кўра олмасмиз биз уни хуррам,
Болалар бахтига кўшиқ соғайсин.
Ўзинг куйла! Гар куйлай олсанг,
Ўзгалар куйига бўлма маҳлиё!
Куйлаш учун қалб керак, қалбингдан сўра,
Дарди йўқ кесакдек соқовмисан ё?*

*Ҳаётимиз ўзи рубоб,
Ҳаммамиз ҳам чолғучи.
Ҳар ким ўз куйини чалади.
Кимнинг куйи бир лаҳзалидир,
Кимнинг куйи мангу қолади.*

1995 йил, апрель.

Ватанга муҳаббат

Ривоят қилишларича, Тангри таола қайнар булоқларни, тизма тоғларни ато қилиб маржон каби тизиб қўйган-у, ўзи ҳавас ила бу ўлкага термулган экан. Яратганнинг нурафшон назари ила йўғрилган қуёшдан ёғду эмиб, оҳанграбодек жозиба кашф этган бу ўлка – Баҳор ўлкаси. Суви тиниқ, осмони мусаффо бу ўлка – қуёш ўлкаси Ўзбекистондир!

*Бир ўлка-ки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлка-ки, сал кўрмаса қуёш соғинар.
Бир ўлка-ки, ғайратидан асаби чақнар,
Бир ўлка-ки, қишларида шивирлар баҳор.
... унинг исми ҳур Ўзбекистон!*

Ойбек.

Қанчалик севасиз Ўзбекистонни? Афсуски, тангричаликмас, - дея жавоб қилурман. Ҳа, ҳеч қандай бандаси бу қадар улкан севгига қодир эмас. На Абдулла Қодирий, на Усмон Носир ва на Абдулла Ориф, на Алишер Навоий, на Заҳириддин Бобур, ҳаттоки буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темур ҳам. Ёлғиз Тангригина қодир буюк севгига. Шу боис Ўзбекистонни ер юзининг жаннати қилиб яратган Эгам. Менчи, мен шу муқаддас тупроқда дунёга келиш шуурига муяссар бўлганман, шунинг учун бахтиёрман. Шу ишонч, шу шарафни оқлаш учун қўлимдан келган ҳар қандай вазифани бжаришга тайёрман. Шу бахтга муносиб бўлиш, шу замин учун қилча бўлсада нафим тегишига интилиш мен учун ҳам қарз, ҳам фарз эмасму ахир?

«Ватанни севмоқ иймондандур», – деб бежиз айтилмаган Ҳадиси Шарифда. Ватан тушунчаси ниҳоятда кенг. Мен учун Ватан тушунчаси космосдан, яъни коинотдан бошланади, коинотда курраи замин – Ватан!

Курраи заминда – Осиё, Осиёда – Ўрта Осиё,
Ўрта Осиёда - Ўзбекистон, Ўзбекистонда – Тошкент
– гўзал, тинчлик ва дўстлик шаҳри Тошкентда яшаб
турган уйимиз Ватан! «Ватан остонадан бошланади»
деган иборани севаман. Халқимиз иморат қурган одам-
ни «ватанлик бўлиб олди» дейишлари бежиз эмас. За-
минимиз муқаддас:

Ерни қаттиқ боссанг, оғрир оёгинг,
Осмонга тупурсанг, тушар юзингга,
Мой устида турганда ҳам пичоғинг
Бир дам қараб қўйгин босган изингга.

Кимлар эдик бизлар? Ўтмишимиз билан ҳам
фахр-лана оламиз. Келажакка ҳам ишонамиз. Орзу
қилардим-ки, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир ва-
тандошим ўзи туғилиб ўсган қишлоғидек, ватани-
нинг тарихини яхши билса; табиатини, урф-одатла-
рини, санъати ва адабиётини билса. Тангри таолога
беҳисоб шукроналар бўлсинки, театримиз санъат-
корлари билан хизмат юзасидан қирқ йилдан бери
бепоён Ўзбекистонимизни кезиб юриб, ўз кўзим
билан кўрдим. Ҳар бир қишлоғимиз, ҳар бир шаҳри-
миз ўз гўзаллигига эга. Ҳар ерни ўзига яраша тари-
хи, сўлим табиати, ажойиб меҳнаткашлари, ҳунар-
мандлари ва бир-биридан сермазмун урф-одатлари
бор. Туб маънода ватаним билан фахрлансам арзийди.
Кўз тегмасин!

Ватандаги бахту саодат нимадир?

Нонму ёки шонму?

Зар-зеварму ва ё мол-дунёму?

Агар шундай бўлса, нечун Бобур Мирзолар қис-
мат мажбурияти билан ўзга юртларга кетганда:

«Ўз юртни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,

Ё раб, бу не юзи қаролиғ бўлди», - дея надомат-
лар чекармиди?

Навоий ҳазратлари:

*«Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.*

Олтин қафас ичра гар қизил гул битса,

Булбулга тикондек ошиён бўлмас эмиш», - дерми эдилар.

Турон заминининг фарзанди Зокиржон Фурқат ўз ерига сифмай юрганда:

«Фигонким гардиши даврон, айирди ўз диёримдан», — дея нечун афгон чекди.

Мавлоно Хазиний: «Тор бўлди Хазинийга Фарғона тонг отгунча», — деб фиғону нола қилди.

Агар мол-дунёлар бахт-саодат бўлса, биз тилга олган зотлар бойлигимдан айрилдим дея оҳ чекмасму эрдилар? Бу улуғлар ўз ватанларидан айри тушганларида энг катта бойлик — бу она тупроқ, киндик қони тўкилган қадрдон ва муқаддас замин эканлигини юрак-юракдан ҳис этиб, Ватан соғинчи ила тубсиз армон ва қўмсаш азоблари ила оламдан ўтдилар.

Ватан одамзод учун ато этилган иссиқ бағир. Олтиндан қиммат, гавҳардан юксак бебаҳо бойлик ва бахт-саодат маконидир.

Бир қўшиқда: «Шу ватанга бордир менин керагим», — дея куйлашганини тинглаганман. Шу ватаннинг бир санъткори бўлганимдан фахрланаман. Халқимга хизматимни бахтим-саодатим деб биламан. Биламан, санъаткор ўз ижодига ўта маъсулият билан ёндашмаса, унинг камолот пиллапояларидан юқори кўтарилиши амри маҳол. Актёрнинг сўзи унинг кўзи ва ўзи! Балиқ сув билан, артист сўзи билан тирик. Сўзи ўлган куни артистнинг ҳам номи ўчган, ижоди тугаган бўлади.

Сўзинг қадрлими? Ҳаётда ўрнинг борми замондош? Элниг юзига тик боқа оласанми? Бу йўлда каму кўст бўлса (кимда йўқ?), ўксинма азизим.

*Минг шукур! Герблик бўлдик! Қомуслик бўлдик!
Сувлик бўлдик, бўлди еримиз.
Олтин бўлиб уна бошлади,
Тўқ тупроқда манглай теримиз!
Кетмон-омочларни унутдик,
Суръатларда тезлик, ўзгариш.
Техниканинг жиловин тутдик,
Унган сари унаверди иш
Гоҳ қийналиб, гоҳо қувониб,
Дунё ичра яратдик дунё.
Бугун Шарққа чўғ байроқ бўлди,
Озод, кўркем Ўрта Осиё.
Эртакларда орзулаб юрган,
Дунё билан келгач юзма-юз.
Кўшланди Ўрта Осиё,
Ўзбек, туркман, тожик ҳам қирғиз!*

1994, декабрь.

Ҳақиқат учун курашмоқни гашт, ҳалол сўзни — имон билганлар орасидаман. Бошимни мағрур тутаман! Ахир санъаткор сўзига имон қўнмоқда — инонаман!

Атиргул ва булбул

Ғарб символизми шеърятининг етакчи вакиллари билан бири инглиз адиби Оскар Уайльднинг «Атиргул ва булбул» номли ҳикояси бор. Унда гўзаллиги ва муаттар ифори билан ҳаммани ҳайратга соладиган атиргул даҳшатли таързда вужудга келиши тасвирланади:

«Талаба йигитнинг сеvimли ёри қаҳратон қишда атиргул топиб келишни буюради. Муҳаббат алангасида қоврилган йигит чорасиз қолгач, охири булбулга ёлворади. Булбул севгилиси гулга ёлворади. Гул оғир шарт қўяди. Натижада қаҳратон совуқда булбул тонггача куйлаб, тиканлар санчилган бағрининг қони билан гулни иситиб, очилтириб, унга ранг бериб, ўзи ҳалок бўлади. Йигит қишдаги баҳор атиргулини сеvimли ёрига олиб бориб, ҳадя этади. Нозли ёр эса, бировнинг ҳаётини қурбон қилиб етиштирган гулни юлқаб, оёқ остига улоқтиради».

Бу ерда шоир теран маъноларни кўзда тутган, албатта. Зотан, шеърят баъзилар ўйлаганидек сўзлардан эмас, балки турфа оҳанглар ва ранглардан, дўстлик ва садоқатдан, муҳаббат ва нафратдан, умид ва ишончдан, ҳаёт деб аталмиш чексизликдан яралади.

*Не қилай ёвузга ўқийман лаънат,
Ё шодон қўшиқлар айтайми фақат.
Бировда меҳр кўп, бировда нафрат,
Боқиб бу савдога ҳайрон ўтдик биз.
Ҳар қалай бахтлимиз, тирикмиз магар,
Қолган гаплар эса, ўтарда кетар.
Бамисли карнайга ишқи тушган кар,
Боқиб бу савдога ҳайрон қолдик биз.*

А.Орипов.

Қалбимни тебратган сатрлар

Онанинг сўзи

*Сути менга бўлсин, қаймоғи сенга,
Меваси сенга-ю, япроғи менга.
Янги сенга бўлсин, қуроғи менга,*

*Эркатоим, болажонгинам!
Асли сенга-ю, менга ёмони,
Сенга дони бўлсин, менга сомони.
Олақол, ол бердим, ерни, самони,
Қўзичоғим, болажонгинам!
Икки юзи лолажонгинам!*

Сергей Павлович Королёвнинг китобидан ўқиганим: «Агар сен тез иш қилсангу, яхши қилмасанг, кишилар сени тезкор эди деб хотирламайдилар, балки ёмон иш қиларди деб хотирлайдилар. Агар сен ишингни узоқ, лекин яхши қилсанг, кишилар сени узоқ меҳнат қилганингни эсларидан чиқариб юборадилар, аммо узоқ меҳнатнинг яхши самарасини хотирлайдилар».

Қайчидан сўрабдилар:

- Нега сен қилган ишни пичоқ бажара олмайди?
- Пичоқ ёлғиз, биз жуфтмиз!, - дебди қайчи.

- Мен сендан ўн чандон чиройлиман, — дебди Арча.
- Янги йилгача жойингда қолиш-қолмаслиниг гумон-у, мақтанишингни қарая, — дебди Қарағай.

*Эй ёғоч, болтага бўлганда даста,
Бир тирик дарахтни қилмагил хаста.
Ҳаёт йўлларимда учраса тикан,
Юролмай қоламан дер тирпратикон.*

*Ер тепма от, сенга жоним қоқаман,
Мен сени кўтариб юрган тақаман.*

*Чиқа бошлаганда эчкининг шохи,
Шохлашиб ўз бошин ёради гоҳи.*

*Икки бахтсизлик бор:
Виждонсизлик ва бетоблик,
Шулардан ҳушёр бўл биродар.*

Қачонлардир орттирилган шуҳрат билан яшаш — бу тўлиқ маънодаги ижодий ҳаёт эмас. Айниқса, актёр учун. Бу фақат кун кўриш демакдир. Кечаги шуҳрат билан бугун олқиш таъма этиш санъаткор учун эътиборсизликка йўлиқиш. Одил ҳакам — катта санъат саҳнаси бундай санъаткорларни шафқатсизларча ўз оқимларидан четга суриб ташлайди. Баъзан ноўрин берилган оддийгина савол ҳам кўнгил шишасига дарз солиши мумкин. Мен ҳаётда эътиқод билан яшаш тарафдориман.

Эътиқодим — санъат!

Узоқ умр кўриш учун, биринчи навбатда, асабни сақлаш, мириқиб ухлаш, ич юриши ва терлаб туриш керак.
Абул Фаррож.

Беш нарса умрни узайишига сабаб бўлади:

1. Ёқимли овоз;
2. Гўзал манзараларни томоша қилиш;
3. Маишатда фаровонлик;
4. Ширин сўзли хотин;
5. Мурад ҳосил бўлиши

Узоқ яшайман десангиз нодон ва табиатингиз ёқтирмайдиган киши билан бир дақиқа бўлсада суҳбат қилманг.

Мухтор Авезов.

*Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ.
Ёйинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидин кўра яхшироқ.*

Паҳлавон Маҳмуд.

Ўғлим! Сахий бўл, озга қаноат қил. Очкўзлик машаққатнинг калитидир. Эҳтиёж ихтиронинг онасидир. Оғир ишларга киришмаган одам орзусига етолмайди. Кимки ёшлигидан астойдил меҳнат қилса, улғайгач тақдирланади. Аввал фикрлаб, сўнгра иш бошла. Аввал азиз бўлиб, кейин ҳор бўлган одамга раҳм этинг. Кичикларга раҳм қилинг, кексаларга ҳурмат. Оз беришдан уялма, чунки ҳеч бермаслик ундан ҳам оздур. Сенинг яхшилигингни истамаган одамдан яхшилик кутма. Инсоннинг таҳқирланиши таъмадан. Ўринсиз мулойимлик — аҳмоқлик. Оқибати билан ҳисоблашмаганга замона дўст бўлмайди. Киб

рга таъриф бўлмайди. Одобсизга ҳурмат. Қутурганликнинг охири пушаймонликдир. Ҳаё инсоннинг пардасидир. Вафоли одам самимий дўст бўлади. Жаҳлдор бўлмаган одам ҳозир-жавоб бўлади.

Бу дунёда яшашдан мақсад — яхши яшаш (мазмунли ва бахтли яшаш). Оламдан мақсад — одам, одамдан мақсад — тафаккур, тафаккурдан мақсад — кўрку камол сари интилиш, кўрку камолдан мақсад — олий инсонийлик унвонига муносиб ва муяссар бўлиш, шу шарафни оқлаш, ардоқлаш... Инсон ҳамиша шунга интилади. Бу азалий қонуният.

Билмадим оғу тўла биринчи пиёлани иблис одамзодга қачон узатган? Эҳтимол юз минг йил олдин, балки миллион йил муқаддам... Ўша биринчи пиёладан бери ўтган давр ичида иблис инсонни бетиним аврайди, уни ўзлигидан маҳрум этмоқчи бўлади. Лекин инсон ҳам қараб турмайди, тиришиб-тирмашиб ўзини, ўз инсонлигини ҳимоя қилади. Хуллас, муттасил олишув, муттасил жанг. Гуноҳкор инсон:

*«Бу дунёда бегуноҳ ким бор,
Қандай яшай олди бўлмай гуноҳкор.
Ёмонлик қайтарсанг ёмонлигимга,
Фарқимиз не бўлди, айт парвардигор!»*

Умар Хайём.

*Эрурсан шоҳ, агар огоҳ сен-сен,
Агар огоҳ сен-сен, шоҳ сен-сен!*

А.Навоий.

Бир донишманддан «Дунёда энг яхши кайф нима?» — деб сўраганларида, «Ҳушёрлик», — деб жавоб берган экан. Унга ҳам узоқ бўлмаган «умр», деб аталувчи муддатни ҳушёрлик билан ўтказишга не етсун!»

1985, июл. Тошкент.

*Ароқ: Кел десанг қошингга етарман,
Ва бир кун бошингга етарман.
Қадаҳ: Эмиш ози ширин ҳатто шакарнинг
Нечун ичмоқчисан бу заҳарни?
Шампан: Этарман яйратиб юзинг лолагул,
Сўнг афтингни қора, бағринг эса хун.
Машина: Ичибсан, хап ўтир, ёпишма рулга,
Шикаст топгай ким кайфда чиқса йўлга.*

*Жуда табаррук эрди бу коса,
Балки Бобур ундан бол ялагандир?
Балки Хайём ундан май симиргандир?
Сув ичаётиб синдирдинг-а, ландавур!
Анвар Обиджон.*

*Бобонгга ўхшамагин дедилар: тажангроқ эди бобоси,
Дадангга ўхшамагин дедилар: чўрткесар эди дадаси,
Акангга ўхшамагин дедилар: қизиққон эди акаси,
Онасига тортди ўша йигит.
Самарқанд, Регистон меҳмонхонаси, 1986.*

*Дўст изласанг дўст топарсан,
Лекин душман излама.
Душманинг ҳам ўзинг билан
Бўлсанг иккиюзлама.
Ётиб есанг нотафон,
Меҳнат қилган оч ўлмас.
Пўлатни ҳам занг босар,
Ишлатмасанг очилмас.*

*Гуноҳ нима? Гуноҳлардан энг катта гуноҳ,
Дўстларингни майдалаб сотиш.
Гуноҳлардан энг катта гуноҳ
Устозингга ортдан тош отиш.
Гуноҳлардан энг катта гуноҳ
Ўзгаларга ҳасадла ёниш.
Ишқдан совииш, фарзанддан тониш
Гумроҳлик, эй, воҳ!...
Гуноҳлардан энг катта гуноҳ!*

Ибодат нима?

Жавоб берувчи Мирзо Кенжабек:

*Ибодат не? Яратганга итоат ҳам ибодатдир.
Ҳақиқий бандалик бирлан садоқат ҳам ибодатдир.*

*Онанг бирлан отанг қалби ўтар Казба тавофидин
Алар кўнглини шод этсанг, бу хизмат ҳам ибодатдир.*

*Умрни этмайин исроф, ўзинг рўза вужудинг соф,
Агар пок ҳолда ухларсан, шу роҳат ҳам ибодатдир.*

*Бутун борлиқ набобат ҳам яратганга этар тасбеҳ,
Бободехқон экиб юрса, зироат ҳам ибодатдир.*

*Ибодатдир бирор золим, жафокорга десанг ҳақ сўз,
Ва нодонга сукут қилсанг сукунат ҳам ибодатдир.*

*Агар жуфти ҳалол бирлан кўнгулхушлик қилар бўлсанг,
Фалак шоҳид, малак ҳозир, бу суҳбат ҳам ибодатдир.
Тамал имони ихлосдир, бу қуллик бандага хосдир,
Худо деб қилганинг ҳар иш ва ният ҳам ибодатдир.*

*Севиб Мирзо фақат дўстлик билан дилларни обод эт,
Агар Оллоҳ учун севсанг, муҳаббат ҳам ибодатдир.*

Ўғлимга...

*Мабодо шоҳ бўлсанг, тахтинг беҳуда,
Агар оилада тинчлик бўлмаса.
Алп бўлса қудратинг шаҳдинг беҳуда,
Агар оилада тинчлик бўлмаса.*

*Гуя уйинг гўё бетартиб туради,
Бир гандан юз ғавғо ортиб туради.
Оёғинг кўчага тортиб туради
Агар оилада тинчлик бўлмаса.*

*Умринг узоқ бўлиб кирсанг ҳам юзга,
Турмушинг мутлақо тушмагай изга.
Ҳатто жонинг ҳам кўринмас кўзга
Агар оилада тинчлик бўлмаса.*

*Унвонинг, амалинг бўлмаса майли,
Беҳад зар-ғавҳаринг бўлмаса майли.
Қадамда маҳталинг бўлмаса майли,
Ўғлим оилангда ҳаловат бўлсин!
Юз йиллик ҳаётинг мазмунли бўлсин!*

П.Носиров. 1999.19.10. Тошкент.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Кириш.....	5
1-маъруза. «Нутқ маданияти асослари» курсининг мақсад ва вазифаси.....	9
2-маъруза. Нутқ маданияти ва адабий меъёр.....	26
3-маъруза. Ўқитувчи нутқи маданияти, нутқ маданияти ва услубияти.....	33
4-маъруза. Нутқ маданиятининг асосий хусусиятлари.....	37
5-маъруза. Ўқитувчи нутқига қўйиладиган талаблар.....	52
6-маъруза. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати.....	59
7-маъруза. Тилнинг тасвирий воситалари ва нутқ маданияти.....	68
8-маъруза. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати.....	80
9-маъруза. Нутқ маданиятини эгаллашнинг усул ва йўллари.....	88
Тасаввуф ҳақида.....	99
Фойдаланилган адабиётлар	107
Хрестоматия.....	108

Пўлат Носиров

ЎЗБЕК НУТҚ МАДАНИЯТИ
(Ўқув қўлланма)

Тошкент — 2004

Наишр учун масъул Н. А. Халилов
Тахририят мудири С. Каримов
Муҳаррир Қ. Авесбоев
Мусахҳиҳ Қ. Авесбоев
Компьютерда саҳифаловчи Ф.Шерова

“ЎАЖБНТ” Маркази, Тошкент, Пахтакор кўчаси, 3.

Босишга рухсат этилди 10.02.05. Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс
гарнитураси. Босма табоғи 12,0. Шартли босма табоғи 12,25.
219 рақамли шартнома. Нусхаси 1000 Нархи шартнома асосида.
ХФ “NISIM” босмахонаси. Ш.Рашидов кучаси 71

